

अथश्रीमद्भागवतएकादशस्कंधचूर्णिकाप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः श्रीकुलदेवतायैनमः अथैकादशस्कंधोव्याख्यायते श्रीशुकउवाच अथसरामः कृष्णः दै
त्यवधंकृत्वाजविष्ठंकलिंजनयन्भुवः भारंअवतारयत् किंच सपत्नैः दुर्द्यूतादिनाकोपिताः येपांडवाः तान्निमित्तंकृत्वाउभ
योःपक्षयोःसमेतान् नृपान् हत्वाईशः भूभारंजहार अपिचयदुभिः भूभारराजसेनाः हत्वाईशःइदंअचिंतयत् अहोभूभारः
यद्यपिलोकप्रतीत्यागतः तथापि अगतमेव अहंमन्ये यतःअसह्यंयदुकुलंआस्ते हिमदाश्रयस्य अन्यतःकथंचित् प-
रिभवोनभवेत् अतःयदुकुलस्यअंतःकलिंविधायशांतिंप्राप्यततः वैकुंठंउपैष्यामि एवंकृतनिश्चयःईश्वरःविप्राणांशापव्या
जेनस्वकुलंसंजह्रे एवंअवतारप्रयोजनंसंपाद्य तदानींतनानांसर्वेषांचक्षुरादिप्रवृत्तीःस्वैकनिष्ठाःकृत्वाइतउपरिजनिष्यमा
णानांसंसारतरणार्थंस्वकीर्तिंविस्तार्य अनयाकीर्त्यातमःतरिष्यंतीत्यभिप्रेत्यप्रभुःस्वस्थानंअगात् राजोवाच हे
मुनेब्रह्मण्यानांवदान्यानांकृष्णचेतसांयदूनांविप्रशापः कथंअभूत् किंच सःशापःयन्निमित्तःयादृशःजातःतथाएकचित्तानां
तेषांभेदश्चकथंएतत्सर्वंवद श्रीशुकउवाच हेनृपभगवान्सुंदरंवपुर्बिभ्रत् आप्तकामोपिद्वारवत्यांगृहंआस्थाय
गृहेरममाणान् कर्मग्राहयितुंस्वयंकर्मआचरन्रममाणःसन्स्वकुलंसंहर्तुंऐच्छत् तथाकर्मार्थंआहूताःमुनयःपुण्यप्रदानि
कर्माणिकृत्वाश्रीकृष्णेनविसृष्टाःसंतःपिंडारकंतीर्थंअगमन् तेच विश्वामित्रोऽसितःकण्वोदुर्वासाभृगुरंगिराःकश्यपोवामदे
वोऽत्रिर्वसिष्ठोनारदादयः १ तत्रक्रीडंतःयदुकुमाराःतान्उपव्रज्यतेषांपादग्रहणंकृत्वापप्रच्छुःप्रश्नमाह तेकुमाराःस्त्रीवेषैःसां
बंवेषयित्वाऊचुःहेविप्राःएषागर्भिणीयुष्मान्साक्षात्प्रष्टुंविलज्जमानासतीअस्मन्मुखेनैवपृच्छति अतःइयंआसन्नप्रसवा-
किंस्वित्कन्यांवापुत्रंजनयिष्यतीतिब्रूत एवंवंचिताःमुनयःकुपिताःसंतःऊचुःहेमंदाःइयंवःकुलनाशनंमुसलंजनयिष्यतीति तच्छ्रु

खाते बालाः अतिसंत्रस्ताः संतः सहसा तदुदरं विमुच्य तत्र लोहमयं मुसलं ददृशुः किं कृतं मंदभाग्यैर्नः किं वदिष्यंति गोजनाः एवं
विह्वलिताः ते मुसलं आदाय गेहान् ययुः तत् मुसलं सदसि उपनीय उग्रसेनाय आवेदयांचक्रुः न तु कृष्णाय ततः सर्वे द्वारकौकसः
अमोघं विप्रशापं श्रुत्वा मुसलं च दृष्ट्वा भयसंत्रस्ताः बभूवुः ततः यदुराजः तन्मुसलं चूर्णयित्वा समुद्रोदके प्रास्यत् तस्यावशिष्टं लो
हं च तत् लोहं कश्चिन्मत्स्यः अग्रसीत् तच्चूर्णानि तरंगैः ऊह्यमानानि वेलायां लग्नानि तेन एरका आसन् ततः सः मत्स्यः अब्धौ अन्य
मत्स्यैः सह मत्स्यघ्नैः जालेन गृहीतः तदुरःस्थं लोहं लुब्धकः शराग्रे अकरोत् भगवान् ज्ञातसर्वार्थः ईश्वरोपि तदन्यथा कर्तुं नैच्छ
त् विप्रशापं कालरूप्यन्वमोदत २४ इति एकादशे प्रथमः १ श्रीशुकउवाच हे राजन् गोविंदभुजगुप्तायां द्वारव
त्यां अभीक्ष्णं प्रस्थापितोपि नारदः कृष्णोपासनलालसः पुनः पुनः अवात्सीत् हे नृप एवंभूतं मुकुंदचरणांबुजं सर्वतो मृत्युः इंद्रि
यवान् पुमान् को नु न भजेत् अथ एकदा वसुदेवः गृहागतं नारदं सुखमासीनं अभिवाद्य इदमाह वसुदेवउवाच हे भगव
न् यथा पित्रोः आगमनं अपत्यानां मंगलाय तथा भवतः यात्रा सर्वदेहिनां स्वस्तये किंच देवानामपि चरितं भूतानां सुखदुःखाय
भवति त्वादृशानां साधूनां तु सुखायैव अपि च ये यथा देवान् भजंति तथैव तान् देवा अपि छायेव साधवस्तु दीनवत्सला एव
हे ब्रह्मन् अतः भागवतान् धर्मान् पृच्छामः यान् श्रुत्वा मर्त्यः सर्वभयात् मुच्यते हे ऋषे पुरा प्रजार्थैः अहं मुक्तिदं अनंतं अपूजयं न
तु मोक्षाय अतः विचित्रव्यसनात् संसारात् भवद्भिर्हेतुभूतैः यथा वयं मुच्येम तथा नः शाधि श्रीशुकउवाच एवं वसुदेवे
न कृतप्रश्नः नारदः प्रीतः सन् तमाह नारदउवाच हे वसुदेव त्वया एतत् सम्यक् निश्चितम् यतः सर्वशोधकान् भगवद्धर्मान् पृच्छ
से श्रुतोनुपठितो ध्यात आदृतो वानुमोदितः सद्यः पुनाति सद्धर्मो देवविश्वद्रुहोपि हि १ अहो वसुदेव त्वया पुण्यश्रवणकीर्तनः नारायणो दे

वः मम संस्मारितः किंमे भाग्यं अत्रत्वस्पृष्ट भगवद्धर्मनिर्णये आर्षभाणांविदेहस्य संवादरूपं इतिहासंउदाहरंति तंशृणु मनोः सुतः
प्रियव्रतः त॰ आग्नीध्रः त॰ नाभिः त॰ ऋषभः तंवासुदेवांशं मोक्षधर्मविवक्षया अवतीर्णआहुः तस्यपुत्रशतं आसीत् तत्रनाराय
णपरः भरतोज्येष्ठः तन्नाम्नाइदं अजनाभं वर्षंसत् भारतंजातं सः भुक्तभोगां इमां महींत्यक्त्वा गृहान्निर्गतः सन् हरिं सेवमानः
त्रिभिर्जन्मभिः तत्पदवींलेभे तत्रनवसुताः नवानांब्रह्मावर्तादीनां भरतवर्षखंडानां पतयः आसन् तत्रएकाशीतिः सुताः ब्राह्म
णाः अभवन् तत्रच नवमहाभागाः मुनयः वातरशनाः आत्मविद्याविशारदाः अभवन् तेच कविर्हरिरंतरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पला
यनः आविर्होत्रोऽथद्रुमिलः चमसः करभाजनः एते भगवद्रूपं इदंविश्वं स्वाव्यतिरेकेण पश्यंतः महीं व्यचरन्. अव्याहतेष्टगतयः
मुक्ताः ते सुरसिद्धसाध्यगंधर्वादिलोकान् तथामुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवां भुवनानि कामंचरंति ते एकदा ऋषिभिः
वितायमानंनिमेः सत्रं यदृच्छया उपजग्मुः तान् सूर्यप्रभान् महाभागवतान् दृष्ट्वानिमिः अग्नयः विप्राश्चउपतस्थिरे ततः ना-
रायणपरान् तान् ज्ञात्वाविदेहः प्रीतः सन् तेषांपूजां कृत्वाब्रह्मपुत्रोपमान् तान् पप्रच्छ विदेहउवाच अहंवः भगवतः पा
र्षदान् मन्ये यतः विष्णुभक्ताः लोकपावनार्थं सर्वत्रचरंति मयादुर्लभं लब्धं अहोभाग्यमित्याह दुर्लभोमानुषोदेहोदेहिनां क्ष-
णभंगुरः तत्रापिदुर्लभंमन्ये वैकुंठप्रियदर्शनम् १ हेऋषयः अतः युष्मान् आत्यंतिकं क्षेमं पृच्छामः यतः अत्र भवे क्षणार्द्धोपि-
सत्संगः निधिलाभवत् आनंदकरः तदर्थंच धर्मान् भागवतान् ब्रूत यैः तुष्टः अजः प्रपन्नाय आत्मानमपिदास्यति नारदउवा
च हेवसुदेव एवंनिमिना पृष्टाः तेससदस्यर्त्विजंनिमिं अब्रुवन् कविरुवाच हेनृप अत्रभवे अच्युतस्यपादांबु- २
जोपासनंनिर्भयंमन्ये यत्रनिःशेषंभीः निवर्तते श्रीभगवतास्वमुखेनैव अविदुषामपिपुंसां अंजः आत्मलब्धये येउपायाः

प्रोक्ताः तान् भागवतान् धर्मान् विद्धि नरः यान् आस्थाय योगादिष्विव विघ्नैर्न विहन्येत नेत्रे निमील्य धावन्नपि एषु न स्खले
न्न पतेत् देहवाङ्मन इंद्रिय बुद्धि चित्तैः अनुसृत स्वभावेन च यत् यत् करोति तत् सर्वं नारायणाय अर्पयेत् एवं कृते सकलं कर्म
भगवद्धर्मो भवति किंच ईश पराङ्मुखस्य तन्मायया भयं भवति अतः बुधः भक्त्या तमेव भजेत् अपिच अयं प्रपंचः अवास्त-
वोऽपि ध्यातुः मनसा स्वप्नमनोरथाविव भाति अतः तन्मनो निरुंध्यात् ततः अभयं स्यात् किंच हरेः शुभ द्राणि जन्म कर्माणि त
दर्थ कानि नामानि च गायन् शृण्वंश्च असंगः लोके विचरेत् एवंव्रतः पुमान् हरिनाम कीर्त्या जात प्रेमा सन् हसति रोदति क्रोशति गा
यति किंच खवाय्वग्न्यादि सर्वभूतमात्रं हरेः शरीरमिति ज्ञात्वा प्रणमेत् किंच हरिं भजतः पुंसः एकदैव भक्तिः भगवद्रूप स्फूर्तिः वै
राग्यं च एतत् त्रिकं भवति यथा अश्नतः पुंसः सुखं उदर भरणं क्षुन्नाशः तथा एवं अच्युतांघ्रिं भजतः भागवतस्य भक्ति वैराग्य
भगवत्प्रबोधाः भवंति ततः शांतिं आप्नोति राजोवाच भागवतस्य लक्षणं पृच्छति हे ऋषयः यद्धर्मो निष्ठितः यत्स्व
भावः यथा वर्तते यैः लिंगैः हरिप्रियो भवति तं भागवतं ब्रूत हरिरुवाच यः स्वस्य सर्वभूतेषु भगवद्भावं तथा भूतानि भग
वति पश्यति सः भागवतोत्तमः यः ईश्वरे भक्तेषु अज्ञेषु शत्रुषु प्रेम मैत्री कृपोपेक्षाः करोति सः मध्यमः यश्च प्रति मायामेव पूजां
करोति न तद्भक्तेष्वन्येषु च सः प्राकृतः शनैः श्रेष्ठः स्यात् किंच इंद्रियैः विषयान् गृहीत्वापि न द्वेष्टि न हृष्यति सः उत्तमः किंच देहेंद्रि
यादीनां जन्म नाशादि संसारधर्मैः यः न मुह्यति सः श्रेष्ठः किंच यस्य चेतसि कामकर्मवासनानां न संभवः सोपि श्रेष्ठः यस्य च ज
न्मादिना अन्न देहे अहंभावो न सः हरेः प्रियः अपिच यस्य स्वःपर इति वित्तेष्वात्मनि च भेदो न सः उत्तमः किंच त्रैलोक्य राज्यार्थं निमिषार्ध
मपि भगवत्पदारविंद भजनात् यो न चलति सः वैष्णवाग्र्यः किंच हृदि हरिं भजतां पुंसां कामतापः न संभवति उदिते चंद्रे अर्कताप वत्

विसृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्धरिरवशाभिहितोप्यघौघनाशः प्रणयरशनया धृतांघ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः ५४ इ
त्येकादशे द्वितीयः २ राजोवाच हे ऋषयः विष्णोः मायिनामपि मोहिनीं मायां वेदितुमिच्छामः नः ब्रुवंतु संसारतापतप्तोहं युष्मद्
चः हरिकथामृतं शृण्वन् जुषन् न तृप्येत अंतरिक्षउवाच हे राजन् हरिः एभिः महाभूतैः भूतानि जीवस्य विषयभोगार्थं ससर्ज
एवं भूतानि सृष्ट्वा अंतर्यामितया तेषु प्रविश्य एकधा दशधा आत्मानं विभज्य विषयान् जोषयति सः जीवः ईश्वरेण प्रकाशितैः इंद्रियैः
विषयान् भुंजन् शरीरं प्रति आत्मानं मन्वानः शरीरादौ सज्जते किंच कर्मेंद्रियैः सवासनानि कर्माणि कुर्वन् तत्तत्पूर्वकर्मफलं च गृण्हन्
अयं जीवः इह संसारे भ्रमति न मुच्यते एवं जीवः कर्मगतीः भ्रमन् प्रलयपर्यंतं उत्पत्तिमरणे अश्नुते एवं उक्त्वा प्रलयं दर्शयति महाभूता
नां नाशहेतौ प्राप्ते सति कार्यं प्रति अव्यक्तायनं तुं कालः आकर्षति ततः नाशहेतूनाह आदौ वर्षशतं अनावृष्टिर्भुवि स्यात् ततोऽर्कः लो
कत्रयं प्रतपिष्यति ततः संकर्षणमुखानलः पातालतलमारभ्य सर्वतः दहन् वर्धते ततो मेघगणः हस्तिशुंडातुल्यधाराभिः वर्षति तदा
विराड् जले लीयते ततः वैराजः पुरुषः विराड्रूपं हित्वा कारणं प्रविशति ततः गंधहीना भूः जले लीयते ततः जलं ज्योतिषि लीयते तत्तेजः
वायौ ली॰ स वायुः नभसि ली॰ तन्नभः तामसाहंकारे ली॰ बुद्धींद्रियाणि राजसाहंकारे लीयंते मनोदेवाः सात्विकाहंकारे ली॰ एवं-
त्रिविधः अहंकारः महति ली॰ स महान् प्रकृतौ ली॰ एषा माया भगवतः सर्गस्थित्यंतकारिणी त्रिवर्णा वर्णितास्माभिः किं भूयः श्रोतु-
मिच्छसि १ राजोवाच हे महर्षे एतां दुस्तरां मायां स्थूलधियः सुखेन यथा तरंति तथा उच्यताम् प्रबुद्धउवाच हे नृप दुः
खहत्यै सुखाप्त्यै च कर्माणि कुर्वतां नृणां फलवैपरीत्यं पश्येत् तथा नित्यानि दैन्यवित्तेन गृहापत्याप्तपशुभिः एतैः चलैः का प्रीतिः न कापी ३
ति पश्येत् एवं कर्मनिर्मितं परलोकमपि नश्वरं नश्येत् तस्मात् श्रेयो जिज्ञासुः पुमान् शाब्दे परे च ब्रह्मणि निष्णातं गुरुं प्रपद्येत तत्र-

ओ॰४ मनसा बाह्येंद्रियरूपेण, ओ॰६ येन यः ओ॰७ प्रपंचात्मकं

गुर्वात्मदैवतः सन् भगवद्धर्मान् शिक्षेत् यैः हरिः तुष्यति किंच सर्वतो मनसः असंगं आदौ साधु संगं च हीन समोत्तमेषु भूतेषु दयां मै
त्रीं प्रश्रयं च शिक्षेत् तथा शौचम् तपः क्षमाम् मानं स्वाध्यायं स्वच्छताम् ब्रह्मचर्यम् अहिंसाम् द्वंद्वसहत्वं च सर्वत्र आत्मेश्वरवीक्षाम्
मोक्षम् अनिकेतताम् वल्कलपरिधानम् भागवतेशास्त्रे श्रद्धाम् अन्यशास्त्रे अनिंदाम् मनोवाक्कर्मणां प्राणायाम मौनाः नीहाभिः
दंड हरेः जन्मकर्मगुणानाम् श्रवणं कीर्तनं ध्यानं च हरौ सर्वकर्मार्पणं च शिक्षेत् इष्टदानतप आदि सर्वं दारान् सुतान् गृहान् प्राणान्
आलक्ष्य परस्मै समर्पणं यत् तत् शिक्षेत् किंच एवं कृष्णात्मनाथेषु नृषु सख्यं स्थावरजंगमयोः परिचर्यां तत्रापि नृषु तत्राः सा-
धुषु तत्रापि महत्सु च शिक्षेत् मिथः भगवद्यशः कथनं मितो रतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मनः एतत् शिक्षेत् एवं वर्तमाना
नां परमानंदप्राप्तिमाह एवं अघौघहरं हरिं स्मरंतः येते संजातया भक्त्या रोमांचितां तनुं बिभ्रति क्वचिद्रुदंति क्वचिद्धसंति
क्वचित् नृत्यंति एवं परं प्राप्य निर्वृताः संतः तूष्णीं भवंति इति भागवतान् धर्मान् शिक्षन् नारायणपरः पुमान् अजः मायां तरति
राजोवाच हे आर्षभाः नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः स्वरूपं नः वक्तुं अर्हथ पिप्पलायन उवाच यः स्थित्या
दीनां हेतुः यश्च स्वप्नादिषु समाध्यादौ च अनुवर्तमानः येन च संजीवितानि देहेंद्रियादीनि प्रवर्तंते तं नारायणं परमात्मानं ब्र
ह्मतत्वं अवेहि एतत् त्वं प्रति मनः वाक् चक्षुः बुद्धिः प्राणः अन्येंद्रियाणि च न विशंति यथा स्वांशभूताः विस्फुलिंगादयः अ
ग्निं न दहंति तत् हत् शब्दोपि बोधकनिषेधतया अर्थोक्तं यथा तथा आह न साक्षात् तदेव परं ब्रह्म अवेहि किंच आदौ एकं सत् सत्वं रज
स्तम इति त्रिवृत् प्रधानं वदंति ततः सूत्रं महान् इत्यादि सकलं ब्रह्मैव भाति एवं जानीहि ब्रह्मणः जन्मादि षड्विकाराः न संति यदा भग
वच्चरणेच्छया याउरुभक्तिः तया पुमान् चेतोमलानि नाशयेत् तदा शुद्धे चेतसि सति अव्यवधानेन आत्मतत्वं उपलभ्यते यथा पूर्वसि

ऽऽः सूर्यप्रकाशः अमलदृशोः तद्वत् राजोवाच हे ऋषयः नः कर्मयोगं वदत येन पुमान् इह कर्माणि विधूय ज्ञानं विंदते इ
ममेव प्रश्नं पूर्वं सनकादीन् अपृच्छं ते नाब्रुवन् तत्र कारणमुच्यताम् आविर्होत्रउवाच वेदविहितं कर्म निषिद्धं अकर्म विहि
ताकरणं विकर्म इदं त्रयं वेदैकगम्यम् तच्च दुष्करं अतः तदानव बालत्वात् नैवाब्रुवन् अयं वेदः परोक्षवादः कर्ममोक्षाय कर्माणि वि
धत्ते पिता अगदं यथा यः अज्ञः वेदोक्तं नाचरेत् तेनाधर्मेण मृत्युं प्राप्नोति वेदोक्तमेव कुर्वाणः नरः नैष्कर्म्यां सिद्धिं लभते फलश्रुतिस्तु
रोचनार्थैव किंच यः जीवस्य हृद्ग्रंथिं जिहीर्षुः सः तंत्रनिगमोक्तविधिना हरिं भजेत् आचार्यात् पूजाप्रकारं ज्ञात्वा स्वाभीष्टमूर्त्या
हरिं अर्चेत् शुचिः मूर्तेः संमुखं आसीनः प्राणायामभूतशुद्ध्यादिभिः देहं संशोध्य कृतन्यासरक्षः हरिं अर्चेत् तथा शुद्धपुष्पादी-
नि संपाद्य प्रोक्ष्य च पाद्यादि पात्राणि च उपकल्प्य मूर्तौ कृतन्यासः मूलमंत्रेण अर्चादौ हृदये चापि यथालब्धोपचारैः सांगोपांगां-
सपार्षदां इष्टमूर्तिं पाद्यार्घ्याद्युपचारैः संपूज्य स्तवैः स्तुत्वा हरिं नमेत् तन्मयं आत्मानं ध्यायन् निर्माल्यं शिरसि आधाय मूर्तिं उद्वा
स्य पूजाविधिं समापयेत् एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौ हृदये च सः यजतीश्वरमात्मानं अचिरान्मुच्यते हि सः ५५ इति एकादशे तृ
तीयः ३ राजोवाच इह हरिः यैः यैः स्वच्छंदजन्मभिः यानि यानि कर्माणि चक्रे करोति करिष्यति तानि नः ब्रुवंतु द्रुमिलउ
वाच हे नृप यः पुमान् अनंतस्य अनंतगुणान् संख्यातुं इच्छति सः मंदमतिः विद्वानपि भूमेः रजांसि महता कालेन गणयेत् परंतु
ईश्वरस्य गुणान् नैव अतः संक्षेपतः तान् वक्ष्यामि आदौ पुरुषावतारमाह यदा ईशः पंचभूतैः विराजं पुरं निर्माय तत्र स्वांशेन प्रविष्टः
सन् पुरुषाभिधानं प्राप अस्य गुणकर्माण्याह यस्य एषः भुवनत्रयरूपो देहः यस्य इंद्रियैः जीवानां इंद्रियाणि यत्सत्त्वात् ज्ञानम् यत्प्राणतः
देहेंद्रियकर्मशक्तयः यश्च सत्त्वादिभिः स्थित्यादौ आदिकर्ता सः अस्य सर्गे रजसा आदौ ब्रह्माऽभूत् स्थितौ सत्त्वेन विष्णुरभूत् तथाऽस्य

नाशेतमसारुद्रोऽभूत् इति ततः दक्षदुहितरि धर्मस्त्रियांमूर्त्यांनारायणोनरइतिद्विमूर्त्याजातः सन् कर्मयोगंनारदादिभ्यः उ
क्त्वास्वयंचचार सः अद्यापि आस्ते ततः सईशः तपसास्वस्थानंगृहीष्यतीति इंद्रः विशंक्यतपोनाशायबदर्याश्रमं प्रति अप्सरो
गणवसंतकमंदवातैः सहकामंन्ययुंक्त सः तत्रगत्वास्त्र्यवलोकनेषुभिः तं अविध्यत् एवंशक्रकृतं अपराधंज्ञात्वा प्रहस्यकं
पितान् तान् माभैष्टेत्याह किंच भोकामादयः मत्तः आतिथ्यंस्वीकुरुत अन्यथाऽयमाश्रयः शून्यः स्यात् एवंईशेब्रुवति सति कामाद
यः सघृणंतमूचुः हे विभो मायायाः परेत्वयिएतत् अक्षोभानुकंपादिनचित्रमिति अस्माकंच अपराधाचरणंस्वभावत्वात् नचित्रमि
त्याहुः स्वस्थानंस्वर्गंविहायत्वत्सदंगच्छतांसतांदेवकृताः विघ्नाः भवंति अन्यस्य अभक्तस्य न तथापित्वद्रक्षः विघ्नमूर्ध्नि पदं धत्ते
कुतः पुनस्त्वयि विघ्नशंकेति किंच केचित् क्षुत्तृट्शीतोष्णवर्षाघ्राणजिह्वाशिश्नोपभोगान् अपारजलधिरूपान् अस्मान् विलंघ्य
गोष्पदे मज्जंति यतः त्रिफलक्रोधस्य वशंयांति नेतु शापादिना वृथा तपः उत्सृंजि एवं ब्रुवतां तेषां स्वसेवां कुर्वतीः योगनिर्मिताः अ
द्भुतदर्शनाः स्त्रियः तान् विभुः दर्शयामास ते कामादयः ताः श्रीरिव रूपिणीः स्त्रियो दृष्ट्वा तासांगंधेन मुमुहुः ततः ईशः तान् प्रति
आह आसां एकां स्वर्गभूषणरूपां वृङ्ध्वमिति एवंईशाज्ञामादायतंनत्वाश्रेष्ठांउर्वशींपुरस्कृत्यदिवंययुः इंद्रायानम्य सदसि शृण्व
तांत्रिदिवौकसां ऊचुर्नारायणबलंशक्रस्तत्रासविस्मितः अथान्यानवतारानाह ईशः हंसो भूत्वा आत्मयोगंअवदत् तथा दत्तः कुमा
रः मसिताऋषभश्च ततः हयग्रीवो भूत्वा पातालतः वेदान् आनीतवान् तथा प्रलये मत्स्यो भूत्वा तेन मनुरिलौषधयो गुप्ताः तथा क्रोड
रूपेण हिरण्याक्षः हतः किंच कूर्मावतारे अमृतमथने पृष्ठे अद्रिः धृतः तथा प्रपन्नंगजेंद्रंग्राहात् अमुंचत् तथा च गोष्पदे निमग्नान् वाल-
खिल्यान् उद्धृत्य आपदः अमोचयत् किंच वृत्रवधतः ब्रह्महत्यायां प्रविष्टं इंद्रं अमोचयत् तथा अनाथाः दैत्यगृहे पिहिताः देवस्त्रियः

अमोचयत् तथानृसिंहरूपेणहिरण्यकशिपुर्हतः देवदैत्ययुद्धे स्कराथैर्दैत्यान् हत्वामन्वंतरेषु भुवनानिकलाभिः अपालयत् तथा
वामनोभूत्वा बलेःक्ष्मांयाच्ञाछलेनहृत्वादेवेभ्योऽदात् तथा भार्गवः एकविंशतिवारंक्ष्मांनिःक्षत्रियांअकरोत् तथासीतापतिः रामः
सेतुंबध्वादशास्यंअहनत् सःजयति तथाभूभारनाशाय अजः यदुषुजातः सन् दुष्कराणिकर्माणिकरिष्यति तथाबुधः यज्ञकृ
ते अनदर्हान् दैत्यान् वादैर्विमोहयिष्यति तथाकलौकल्किः अंतेक्षितिभुजः शूद्रान् हनिष्यति एवंविधानिकर्माणिजन्मानिच
जगत्पतेः भूरीणिभूरियशसोवर्णितानिमहाभुज २३ इतिएकादशेचतुर्थः ४ राजोवाच हेआत्मवित्तमाःहरिं
प्रायःयेनभजंति तेषांअशांतकामानांप्राप्यंकिंतत् वदत चमसउवाच हेराजन् आदौईशमुखात् सत्वेनविप्रोऽभूत्
तथाबाह्वोःसत्वरजोभ्यांक्षत्रियः ऊरोः रजस्तमोभ्यांवैश्यः पादात् तमसाशूद्रः एवंएते ४ आश्रमैः सहजाताः तत्रस्वजनकंई
श्वरं येन भजंति अवजानंतिचतेवर्णाश्रमहीनाः संतःअधःपतंति तत्रये अज्ञाः दूरेअच्युतकीर्तनाः स्त्रीशूद्रादयः तेभवादृशैः
अनुकंप्याः ज्ञानलवदुर्विदग्धास्तु उपेक्ष्याइत्याह विप्रक्षत्रियवैश्याः उपनयनादिना हरिभजनेश्रेष्ठाधिकारं प्रासा अपिवे-
दार्थवादैःकर्मफलेषु सज्जंते किंच येएवंभूताः मूर्खाःकर्मकर्तुं अज्ञाःपंडितमानिनः अक्षय्यंहवैइत्यादिमाध्व्यावेदवाण्यामूढाः
अप्सरोभिःसहविहरिष्यामइति प्रियशब्दान् वदंति अतएवस्वयंते अभिचारादिसंकल्पाः दांभिकाः पापाःसंतः अच्युतप्रि-
यान् विहसंति किंच उपासितस्त्रियःसंतः मैथुन्यसुखेषु गृहेषु आशिषोवदंति किंच अविधिनायजंति तदेवजीविकार्थंपशून्
घ्नंति तथाचश्रीविभूतिसत्कुलजन्मादिनाजातगर्वेण अंधधियःसंतः हरिंभक्तांश्चअवमन्यंते एवंवर्तमानास्तेसर्वप्राणिषुस्वमि
वस्थितंईशंवेदगीतमपिनशृण्वते यतःव्यवायादिवार्तयानिवृत्तिपरमपिवेदंप्रवृत्तिपरंवर्णयंति अहोव्यवायादीनांविहितत्वात्

किमेवं विद्यते अत आह लोकेव्यवायामिषमद्यसेवाः जंतोः रागत एव नित्यप्राप्ताः अतः तासु विधिर्नास्ति तर्हि किं तासु विवाहयज्ञसुराग्रहैः अनुज्ञारूपो नियमः क्रियते एवं च तासु निर्वृत्तिरिष्टेति किंच प्रवृत्तिवादिनः ये ते धर्मद्वारा आत्मप्रापकं धनं गृहेषु देहाद्यर्थं युंजंति यतः देहस्य मृत्युं तेन पश्यंति किंच व्यवस्थयापि व्यवायाद्यभ्यनुज्ञापि न यथेष्टम् तर्हि यज्ञे सुरायाः अवघ्राणं विहितं तथा पशोः आलभनम् न हिंसा एवं मैथुनमपि प्रजार्थं एवं शुद्धं धर्मं तेन विदुः ये तु एवं शुद्धं धर्मं अज्ञात्वा पशून् द्रुह्यंति ते च पशवः प्रेत्य अमुत्र तान् खादंति अत एव अन्यदेहेषु स्वात्मानं हरिं द्विषंतः अत्र देहे बद्धस्नेहाः संतः अधः पतंति किंच येनात्यंतं अज्ञाः न च तत्त्वज्ञाः ते स्वात्मानं स्वयमेव घातयंति तथा कालध्वस्तमनोरथाः सीदंति तथा च देहाद्यासरचिताः गृहापत्यसुहृच्छ्रियः हित्वा तमो विशंति यतः ईशपराङ्मुखा इति राजोवाच कस्मिन् काले स भगवान् किंवर्णः कीदृशो नृभिः नाम्ना वा केन विधिना पूज्यते तदिहोच्यताम् करभाजन उवाच कृतादिचतुर्युगेषु केशवः नानावर्णाभिधाकारः नानामार्गेण पूज्यते तत्र विशेषमाह कृते शुक्लः चतुर्बाहुः वल्कलांबरः कृष्णाजिनादिधारी ईश्वरः वर्तते तदा शांताः निर्वैराः नराः देवं तपसा शमदमाभ्यां च यजंति हंसः सुपर्णो वैकुंठ इत्यादिनामभिर्गीयते अथ त्रेतायां रक्तवर्णः चतुर्बाहुः यज्ञमूर्तिः आस्ते तं तदा मनुजाः ब्रह्मवादिनः त्रय्याविद्यया यजंति विष्णुः यज्ञः उरुक्रमः यज्ञं त इति नामभिर्गीयते अथ द्वापरे श्यामः पीतवासाः श्रीवत्सादिचिह्नैरुपलक्षितः आस्ते तं तदा मनुजाः परं जिज्ञासवः वेदतंत्राभ्यां पूजयंति नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तुभ्यं भगते नम इत्यादिनामभिः नानातंत्रमार्गेण स्तुवंति अथ कलौ इंद्रनीलमणिवत् उज्ज्वलं त्विषा कृष्णं श्रीकृष्णं संकीर्तनप्रायैः यज्ञैः सुमेधसो जनाः स्तुवंति स्तुतिमाह हे महापुरुष ते चरणारविंदं वंदे कथंभूतं तत् कामपूरं शिवविरिंचिनु[illegible]म् संसारार्ण

वनारकंइति किंच यः ईश्वरः सुरेप्सितराज्यलक्ष्मींहित्वापितृवचसाअरण्यंअगात् तथासीतयेप्सितंमायामृगंयःअन्वधावन त
स्यभगवतः चरणारविंदंवंदे एवंनामरूपाभ्यांयुगवर्तिभिर्मनुजैः हरिरिज्यते एषुयुगेषुकलिरेवश्रेष्ठइत्याह गुणज्ञाःआर्याःकलिं
सभाजयंति यत्रहरिकीर्तनेनैवसर्वस्वार्थोलभ्यते तस्मात् कलौसंकीर्तनात् परमोलाभोनास्ति यतःसंसृतिर्नश्यति अतःकृता
दिषु वर्तमानाः प्रजाः कलौसंभवमिच्छंति यतोनारायणपराःसर्वेनराः भविष्यंति क्वचित्क्वचित् द्राविडेषुच बहुशः तत्रापि यत्रता
म्रपर्णीकृतमालापयस्विनी कावेरीप्रतीची इतिमहानद्यः संतितासांजलंच येपिबंतितेप्रायः भक्ताः भविष्यंति अथभक्तस्यविधि
निषेधनिवृत्तेः कृतकृत्यतामाह यःभक्तः भेदंहित्वासर्वभावेनमुकुंदंशरणंगतः सः देवर्षिपित्रादीनांऋणीनस्यात् किंच स्वपाद
मूलंभजतः भक्तस्यविकर्मयदिस्यात् तर्हितदपिहृदिस्थः हरिः धुनोति नारदउवाच एवंमिथिलेश्वरः भगवद्धर्मान् श्रु
त्वाजायंतेयान् मुनीन पूजयत् ततः तेसिद्धाः अंतर्दधिरे ततः राजाताम् धर्मान् आस्थितः सन् परमांगतिंआप हेवसुदेवत्वमपि
एतान् धर्मान् आस्थितः सन् निःसंगोभूत्वापरंयास्यसे किंच यतः वांपुत्रतांहरिः प्राप्तः अतः युवयोर्यशसाजगत्पूर्णम् तथाकृ-
ष्णेपुत्रस्नेहंकुर्वतोः वांदेहः तस्यदर्शनादिभिः शोधितः किंच यंशिशुपालपौंड्रशाल्वादयः वैरेणध्यायंतः तत्सारूप्यमापुः अनु
रक्तधियांसारूप्यंस्यादिति किंवक्तव्यम् एवमपिहेवसुदेव कृष्णेअपत्यबुद्धिंमाकृथाः यतः भूभारहरणार्थंमोक्षार्थंचलो
केअवतीर्णस्ययशः वितन्यते श्रीशुकउवाच एतत् वसुदेवः देवकीच श्रुत्वामोहंजहतुः इतिहासमिमंपुण्यंधारयेद्यः
समाहितः सविधूयेहशमलंब्रह्मभूयायकल्पते ५२ इत्येकादशेपंचमः ५ श्रीशुकउवाच अथब्रह्मासन ६
कादिभिः प्रजेशैश्चवृतः तथाभूतगणैः भवः मरुद्भिः इंद्रः तथा आदित्याः वसवः अश्विनौ ऋभवः अंगिरसः रुद्राः वि

ओ॰१ दशरथः ओ॰८ जयंत्याः पुत्रान्॰

श्वे साध्याः गंधर्वाप्सरसो नागाः सिद्धचारणगुह्यकाः ऋषयः पितरः विद्याधराः किन्नराः एवं एते सर्वे येन वपुषा श्रीहरिः मनोरमः स
नृलोके षु यशो वितेने ततू सुंदरं वपुः द्रष्टुं प्रापाः ततः द्वारकायां श्रीकृष्णं दृष्ट्वा स्वर्गोद्यान गैर्माल्यैः कृष्णं छादयंतः गीर्भिः तुष्टुवुः
देवाऊचुः हे नाथ मुमुक्षुभिः यत् हृदि चिंत्यते तत् ते चरणारविंदं नताः स्म किंच त्वं मायया स्वात्मनि इदं सृजसि पासि अ
त्सि तथापि तैः त्वं न लिप्यसे अपिच हे ईश त्वद्यशः श्रद्धया सतां यथा शुद्धिः स्यात् तथा नृणां विद्याश्रुतादिभिर्न किंच अस्माभिः
तवांघ्रिः दृष्टः सः अस्मद्विषयवासनां दाहकः स्यात् किंभूतः सः मुमुक्षुभिः मोक्षार्थं चिंत्यमानः तथा भक्तैः समविभूतये अर्चि-
तः धीरैः वैकुंठ प्राप्तये अर्चितः तथा हविर्गृहीत्वा यज्ञे याज्ञिकैः यः चिंत्यते योगिभिः अणिमाद्यर्थं यः चिंत्यते तथा मुक्तैः सर्वतः
पूजित इति किंच सपत्नीवत् भक्तार्पितवनमालया स्पर्धमानां श्रियं अनादृत्य भक्तार्पितामिति प्रीत्या मालामेव स्वीकृतवान् तस्य
तेंऽघ्रिर्नः विषयवासनानाशः स्यात् किंच यः ते चरणः बलिबंधने त्रिविक्रमैः युतः उच्छ्रितः विजयध्वज इव त्रिलोक्यां पतत्पताका
गंगारूपा यस्य तथा देवासुरचम्वोः अभयभयकरः नः अघं पुनातु हे ईश ब्रह्मादयः सर्वे अर्द्यमानाः संतः कालरूपस्य ते वशे
नस्योत गाव इव भवंति एवंभूतस्य तेंऽघ्रिः नः शं तनोतु किंच अस्य जगतः सर्गस्थितिनाशानां हेतुर्यः कालः सोपि त्वमेव पुरु
षः असि किंच हे विभो पुरुषः त्वत्तः शक्तिं प्राप्य मायया अस्य गर्भमिव महत्तत्त्वं धत्ते सोऽयं महान् सावरणं आंडकोशं ससर्ज
अत एव त्वं जगतः अधीशोऽसि किंच षोडशसहस्रं पत्न्यस्तु कामबाणैः यस्य ते मनः क्षोभयितुं न समर्थाः सः भगवान् कर्मभिरलिप्त
इति हे ईश तव अमृतकथोद्वहाः कीर्तिनद्यः तथा पादावनेजसरितः गंगाद्याः त्रिलोक्याः शमलानि हंतुं विभूय्यः केन प्रकारेण न दु-
भयं तीर्थश्रवणेंद्रियैः अंगसंगैश्च ये सेवंते तेषामिति श्रीशुकउवाच एवं स्तुत्वा देवैः सह ब्रह्मा हरिं प्रणम्य खमाश्रि

स्यउवाच हेप्रभो अस्माभिः भूभारहरणाय पुरा यथा विज्ञापितः तथैव संपादितं तथा सत्सु धर्मः स्थापितः कीर्तिश्च दिक्षु विस्तारि
ता किंच यदुवंशे अवतीर्य हितार्थे कर्माणि अकृथाः यानि ते चरितानि ईश मनुष्याः साधवः कलौ शृण्वंतः कीर्तयंतश्च तरिष्यंत्यं
जसा तमः किंच हे कृष्ण यदुवंशे अवतीर्णस्य ते पंचविंशाधिकं शरच्छतं व्यतीयाय तथा देवकार्यमपि नावशिष्टं इदं कुलं च शाप
तः नष्टप्रायम् अतः यदि मन्यसे तर्हि वैकुंठं विश स्वनः लोकपालान् पाहि   श्रीभगवानुवाच   हे ब्रह्मन् यत् त्वं आत्थ तत् अव
धारितम् वः सर्वं कार्यं कृतम् इदं यादवकुलं लोकं जिघृक्षत् मया रुद्धम् यदि इदं असंहृत्य गमिष्यामि तर्हि अनेन लोकः नंक्ष्यति
अतः एतत्कुलस्य नाशः आरब्धः तदंते वैकुंठं यास्यन् ते भवनं यास्यामि   श्रीशुकउवाच   एवं श्रीकृष्णेन उक्तः ब्रह्मा देवैः
सह स्वधाम अगात् अथ द्वारवत्यां महोत्पातान् दृष्ट्वा श्रीकृष्णः यदुवृद्धान् आह   श्रीभगवानुवाच   हे यादवाः एते उत्पाताः स
र्वतः उत्तिष्ठंति नः कुलस्य विप्रशापः आसीत् अतः अत्र न वस्तव्यम् अद्यैव पुण्यं प्रभासं यास्यामः माचिरम् चंद्रः दक्षशापात् क्षय-
रोग्यपि यत्र स्नात्वा मुक्तः सन् पुनः कलावृद्धिं भेजे अतः वयं तत्र गत्वा स्नात्वा पितॄन् सुरान् तर्पयित्वा विप्रांश्च भोजयित्वा तेभ्यः
दानानि दत्त्वा नौभिः अर्णवमिव दुःखानि तरिष्यामः   श्रीशुकउवाच   एवं भगवता आदिष्टाः यादवाः गमनार्थं रथान्
अयूयुजन् ततः एतत्सर्वं श्रुत्वा अरिष्टानि च दृष्ट्वा उद्धवः श्रीकृष्णं एकांते संगम्य प्रांजलिः आह हे देवदेवेश एतत्कुलं संहृत्य
लोकं नूनं त्यक्ष्यसे यतः समर्थोऽपि शापं न प्रतिहतवान् अतः तवांघ्रिकमलं क्षणार्धमपि त्यक्तुं नोत्सहे हे नाथ मां स्वधाम नय
हे कृष्ण ते क्रीडितं नृणां मंगलं किंच शय्यासनादिषु वर्तमानं त्वां वयं कथं त्यजेम त्वया उपभुक्त स्रगादिभिः अलंकृताः उच्छिष्ट ७
भोजिनः ते मायां यजेम किंच ऊर्ध्वरेतसः ऋषयः यत् धाम यांति तद्धाम भक्तैः सह त्वद्वार्तया संसारं तीर्त्वा ते कृतानि गदितानि च-

स्मरंतः कीर्तयंतश्चतद्भामयास्यामः श्रीशुकउवाच एवंविज्ञापितोराजन् भगवान् देवकीसुतः एकांतिनंप्रियंभक्तमु
द्धवंसमभाषत ५० इतिएकादशेषष्ठोऽध्यायः ६ श्रीभगवानुवाच यथात्थमांमहाभागतच्चिकीर्षितमेवमे ब्रह्माभ
वोलोकपालाः स्वर्वासंमेऽभिकांक्षिणः किंच हेउद्धवयदर्थं अहं अवतीर्णः तदेवकार्यंसंपादितम् इयंयदुकुलंच अन्योन्यविग्र
हात् नंक्ष्यति ततः सप्तमेऽन्हि एतांपुरींसमुद्रः प्लावयिष्यति यदाअहं इमंलोकंत्यक्ष्ये तदेव अयंलोकः अभद्रः कलिव्याप्तश्चभ
विष्यति अतः हेसखे अत्रत्वयानवस्तव्यम् यतः अयंजनः कलौअधर्मरुचिःस्यात् तस्मात् त्वंतुस्वजनबंधुषु स्नेहंहित्वामयि
मनः स्थाप्यसमदृक्सन् गांविचरस्व किंच मनोवचनादिभिः गृह्यमाणंइदंप्रपंचमात्रंमायेतिनश्वरमितिचविद्धिमनोमयत्वात्
मनोमयत्वेहेतुः विक्षिप्तमनसः पुंसः भेदविषयोऽ यंभ्रमः सएवगुणदोषभाक् तथाकर्माकर्मविकर्मेति गुणदोषधियः भेदतः स्युः
एवंच अविद्यावद्विषयोयोवेद इति तस्मात् युक्तचित्तः त्वंइदंविश्वं आत्मनि आत्मानंचमयि पश्यन् ज्ञानविज्ञानसंयुक्तः स्वानुभव-
तुष्टः सन् विघ्नैः नविहन्यसे किंच कर्मणिगुणदोषबुध्यतीतोपियोगी बालकइवक्वचित्कर्मकरोति कुतश्चित् निवर्तते एवंवर्तमा
नोयः मदात्मकंविश्वंपश्यतिसः पुनः नसंसरति श्रीशुकउवाच एवंभगवतादिष्टः उद्धवः हरिंनत्वाआह उद्धवउवाच
हेयोगेश अयंसन्यासलक्षणः त्यागः मेनिः श्रेयसायत्वयाउक्तः तथापिसः विषयात्मभिः दुष्करः इतिमेमतिः एवंउपदेशपा
त्रः अहंममाहमितिमूढबुध्यात्वन्मायारचितेदेहेनिमग्नःअतः त्वदुक्तंयथाऽहंजानामितथामांशनैःशिक्षय त्वद्विनाउपदेशक
र्तारंदेवेष्वपिअन्यंनपश्यामि यतः ब्रह्मादयः त्वन्मायामोहितधियः अतः दुःखतप्तोहं नारायणंत्वामेवशरणंप्रपद्ये श्रीभग
वानुवाच हेउद्धवलोकतत्वपरीक्षकाः आत्मानंस्वयमेवप्रायः विषयवासनातः उद्धरंति तदेवाह पश्चादिदेहेहिताहितज्ञानेआत्म

नः आत्मैवगुरुःपुरुषस्यतुविशेषतः यतःअसौप्रत्यक्षानुमानाभ्यांश्रेयोविंदते तत्रप्रत्यक्षमाह बुद्धिमंतोयेतेनृदेहे आविस्तरांप्रप श्यंति यतःएकद्व्यादिपादाःबहुपुर्यःसंति तत्रमेपौरुषीप्रियेति अनुमानमाह अत्रनृदेहेमांज्ञानिनः अनुमानतःमार्गयंति अत्रा पिअवधूतस्ययदोश्चसंवादरूपंइतिहासंउदाहरंति हेउद्धवयदुः कंचित् अवधूतंतरुणंनिर्भयंचरंतंदृष्ट्वापप्रच्छ यदुरुवाच

कुतोबुद्धिरियंब्रह्मन्नकर्तुःसुविशारदा यामासाद्यभवाल्लोकंविद्वांश्चरतिबालवत् हेद्विजप्रायोमानवाःआयुरादिकाम नयाधर्मार्थादिषुप्रवर्तंते त्वंतुकल्पः कविःदक्षोपिजडोन्मत्तपिशाचवत् नकर्मकरोषि नचकिंचिदिच्छसि तथाकामलोभद वाग्निनादह्यमानेषुजनेषुनतप्यसे एवंतवआनंदकारणंकिमस्तितन्नः ब्रूहि श्रीभगवानुवाच एवंयदुनापृष्टःद्विजः तंआह द्विजउवाच हेराजन्मेगुरवः बुद्ध्युपाश्रिताः बहवःसंति येभ्यःयांबुद्धिंआदायमुक्तःअटामितान्शृणु भूः १ वायुः २ खं ३ आपः ४ अग्निः ५ चंद्रः ६ रविः ७ कपोतः ८ अजगरः ९ सिंधुः १० पतंगः ११ मधुकृत् १२ गजः १३ मधुहा १४ हरिणः १५ मीनः १६ पिंगला १७ कुररः १८ अर्भकः १९ कुमारी २० शरकृत् २१ सर्पः २२ उर्णनाभिः २३ पेशस्कृत् २४ एतेगुरवः २४ मयाआश्रिताःए तेषांवृत्तिभिः हेयोपादेयादीन् अर्थान् अशिक्षम् हेयदोयतः यत्शिक्षितंतत्निबोध तत्रपृथ्व्याःशिक्षितमाह दैवाधीनैः भूतैः पीड्यमानोपि भूतानांदैवाधीनत्वंविद्वान्स्व मार्गान्नचलेत् तथापरार्थेसर्वव्यापारः तथापराधीनवर्तित्वंच इदंसर्वं भूमेःशि क्षितम् अथवायोःशि॰ यथाप्राणःआहारादिमात्रेणप्रवर्तते विषयांस्तुनापेक्षते तथामुनिनापिभाव्यम् किंच ज्ञाननाशः वाङ्म नसयोर्विक्षेपोयथानस्यात् तथादेहनिर्वाहःकर्तव्यः इतिप्राणवायोःशि॰ किंच विषयेषुयोगीविशन्नपितेषु वायुवन्नसज्जेत इति बाह्यवायोःशि॰ किंच इहदेहेषुयोगीप्रविष्टोपिदेहगुणैर्नयुज्यते गंधैर्वायुरिवइतिचवायोःशि॰ अथआकाशशि॰ ततः मुनिः देहां

ओ॰४ भूमेःशिक्षितम् ओ॰५ शैलरूपभूमेः ओ॰५ वृक्षरूपभूमेः

र्गतोपि आत्मनः अव्यवच्छेदं भावयेत् नभोवत् तथा देहादिगुणैः पुमान् वायुनेरितैर्मेघाद्यैर्नभ इव स्पृश्यते इति आकाशा-
च्छि० उदकाच्छि० ततः स्वच्छत्वमाधुर्यादिगुणैः ईक्षणादिभिश्च उदकं यथा जगत्पुनाति तद्वत् मुनिरपि भवेत् इति उदकाच्छि० अ
ग्नेःशि० यथा अग्निः तेजस्वी दीप्तः सर्वभक्षोपि मलं नादत्ते किंच क्वचित् छन्नः क्वचित् स्पष्टः परेच्छया हवि र्गृण्हाति दातॄणां पापं
च नाशयति तथा मुनिरपि भवेत् किंच इदं विश्वं प्रविष्टः आत्मा श्रेष्ठत्वादिकं काष्ठे अग्निरिव लभते न वस्तुतः इत्यग्नेः चंद्राच्छि
क्षि० यथा चंद्रस्य कलानां उत्पत्त्यादयः भवंति तथा देहस्य जन्मादिविकारः न आत्मन इति चंद्रात् हे यदो कालेन देहानां जन्म मृ
त्यू नित्यौ अपि न दृश्येते अग्निज्वालावत् इदं वैराग्यार्थं पुनः अग्नेः शिक्षितं आदित्याच्छि० योगी इंद्रियैः विषयान् उपादत्ते अर्थिनि
प्राप्ते ददाति [illegible] तेषु न सज्जते गोभिर्जलानि सूर्य इव किंच आत्मा भेदहीनोपि उपाधिवशात् भेदरूपो भाति घटादिषु प्रविष्टोर्क-
इव इति सूर्यात् अथ कपोतान्छि० हे यदो क्वापि केनचित् अतिस्नेहः संगो वा न कर्तव्यः कृतश्चेत् कपोत इव विंदते दृष्टांतं विवृ
णोति हे राजन् कश्चित् कपोतः वने वृक्षे कृतनीडः सन् कपोत्या पत्न्या सह कतिचित् समाः उवास ततः तौ स्नेहबद्धहृदयौ शय्या
सनादिषु मिथुनीभूय निःशंकौ वनराजिषु चेरतुः सा [illegible]ोती यं यं कामं वांछति तं तं कपोतः संपादयामास ततः सा तस्मात् आ
द्यगर्भं धृत्वा काले अंडानि सुषुवे तेषु हरेः शक्तिभिः कोमलांगकेशाः पक्षिणो जाताः ततः तौ दंपती तेषां कलभाषणैः सुखं मुमुद
मैः सुखं च प्राप्य विष्णुमायया मोहितौ स्नेहेन बद्धहृदयौ तौ शिशून् पुपुषतुः एकदा तेषां अन्नार्थं तौ तत्र कानने चेरतुः तदैव कश्चि
त् लुब्धकः तान् दृष्ट्वा जालं विस्तीर्य जगृहे ततः तौ अन्नं आदाय स्वनीडं प्रतिप्राप्तौ ततः कपोती स्वात्मजान् जालसंवृतान् दृष्ट्वा क्रोशंती स्वयं
च अबध्यत ततः कपोतः भार्याबालकांश्च बद्धान् वीक्ष्य विललाप अहो अल्पपुण्यस्य मे नाशं पश्यत यतः त्रैवर्गिको गृहाश्रमोन

ष्टः किंच इयंमेस्त्री पतिदेवता मांहित्वापुत्रैः स्वर्याति अतः मृतदारप्रजः किमर्थंजिजीविषे एवंतान् विलप्यस्वयंकृपणः सन् तेषां
बंधनंपश्यन्नपित्वयंशिक्षुअपतत् ततोलुब्धकः तान् सर्वान् लब्ध्वासिद्धार्थः सन् गृहंप्रययौ हेराजन् एवंहृष्टारामः कुटुंबीपुमा-
न् कुटुंबंपुष्णन् सानुबंधः कपोतवत् अवसीदति यः प्राप्यमानुषंलोकंमुक्तिद्वारमपावृतं गृहेषुखगवत्सक्तस्तमारूढच्युतंविदुः
७४ इत्येकादशेसप्तमः ७ ब्राह्मणउवाच अथाजगराच्छिक्षितमाह हेराजन् यत् ऐंद्रियकंसुखंतत् स्वर्गेनर
केन भवत्येव यथादुःखंतस्मात् बुधः तन्नेच्छेत् किंच ग्रासंसुमृष्टंविरसंमहांतंस्तोकमेववायदृच्छयाप्राप्तंअजगरवत् ग्रसे
त् किंच यदिग्रासः नोपलभेत तर्हिनिराहारः दिष्टभुक्निरुद्यमः अहिरिवबहूहानिशयीत किंच इंद्रियमनः शारीरबलयुतंदे
हंबिभ्रत्कर्मत्यक्त्वाशयानएवभवेत् एवंकृतेइंद्रियवानपिदर्शनादिव्यापारहीनोभवति अथाब्धेःशिक्षितमाह मुनिःगंभीरः
आकलयितुमशक्यः अनंतपारः स्थिरोदकाब्धिवत् किंच पूर्णकामः तद्धिहीनोवामुनिः ईशपरः सन् सरिद्भिः सागरवत् नहृष्येत्
नशोचेत् अथपतंगाच्छिक्षि॰ अजितेंद्रियः पुमान् स्त्रियंदृष्ट्वातद्भावैः लोभितः सन् अग्नौपतंगइव अंधेतमसिपतति किंच
मायारचितेषु योषिद्धिरण्यादिषु भोगबुध्यालोभितश्चेत् पतंगवत् नश्यति अथमधुकराच्छिक्षि॰ पुमान् सूक्ष्ममहच्छास्त्रे
भ्यः सारंआददीत पुष्पेभ्यः भ्रमरवत् किंच भिक्षितंअन्नादिसायंतनंश्वस्तनंवानसंगृण्हीत किंतु उदरपूर्तिमात्रंग्राह्य
म् संग्रहीष्यतिचेत् मक्षिकेवतेनसहनश्यति अथगजाच्छिक्षितमाह भिक्षुः पदापिदारवींस्त्रियंनस्पृशेत् स्पृशन्
हस्तिन्यंगसंगात् करीवबध्येत किंच प्राज्ञः स्त्रियंनाधिगच्छेत् गच्छन् अन्यगजैः गजवद्धन्येत अथमधुहंतुः शि॰ यद्दु-
र्लभं लुब्धैः संचितंनदेयंनोपभोग्यंचेत् तर्हितत् अन्यः उपायंज्ञात्वामधुहेवभुंक्ते किंच ग्रहाश्रमिणां अन्नादियतिः म- ९

ओ॰२ जालेषु॰

धुहेव अग्रतः भुंक्ते अनेन उद्यमं विनापि भोगः संभ [illegible]तीत्युक्तम् अथ हरिणाच्छिक्षि० यतिः ग्राम्यगीतं न शृणुयात् इदं मृगयुगीत मोहिताद्धरिणात् शिक्षितम् किंच स्त्रीणां नृत्यगीतानि जुषन्नरः तासां वश्यो भवति मृगीसुतः ऋष्यशृंग इव अथ मीनाच्छि०ज नःजि[illegible]रस[illegible]न्मृत्युं प्राप्नोति बडिशै मीनवत् किंच धीमंतः आहारं हित्वा रसनेंद्रियं विना इंद्रियाणि जयंति तत् निरन्न स्य वर्धते तावत् जितान्येंद्रियोपि जितेंद्रियो न स्यात् यावत् रसनेंद्रियं न जयेत् रसे जिते सर्वं जितं स्यात् अथ पिंगलायाः शिक्षितं वक्तुं तदाख्यानमाह हे नृप पुरा विदेह नगरे पिंगला नाम वेश्या आसीत् तस्याः शिक्षितं शृणु एकदा सा रतिस्थाने कांतं नेष्यती सती उत्तमं रूपं धृत्वा सायं द्वारि स्थित्वा मार्गे धनदान् पुरुषान् वीक्ष्य स्फुरतान् अर्हान् मेने एवं तेषु गतेषु सत्कसामां अन्यः भूरिदः एष्यति इति दुराशया ध्वस्तनिद्रा द्वारि निर्गच्छती प्रविशती सती नि[illegible]संसमपद्यत एवं धनाशया शुष्कमुखायाः तस्याः सुखदः निर्वेदो जज्ञे ततः खिन्नायाः तस्याः गीतं मत्तः शृणु पिंगलोवाच अहो मे मोहवितति पश्यत या अहं तुच्छान् नरात् कामं कामये किंच स्वसमीपे संतं नित्यं सर्वार्थदं इमं ईश्वरं विहाय दुःखादियुक्तं नरं भजे अतो ऽहम् अज्ञा अहो एतावत्पर्यंतं देहं क्रीत्वा अनया निंद्यवार्तया वृथा देहः त्वापितः किंच इदं शरीररूपं गृहं त्वचा रोम नखैः पिनद्धं क्षरन्नवद्वारं विण्मूत्रपूर्णं मदन्या का भजेत् अतो मां धिक् किंच अत्र विदेहानां पुरे अहमेकैव अज्ञा यतः अंतर्यामिणं हरिं हित्वा ऽन्यं भजे अतः परं एनं देहं विक्रीय आत्मनैव रमावत् रमे किंच अद्य केनापि भाग्योदयेन विष्णुः मे प्रीतः यतः एवं मे निर्वेदो जातः किंच अहं मंदभाग्या चेत् स्यां तर्हि एवं निर्वेदहेतवः क्लेशाः न स्युः येन निर्वेदेन गृहादिकं निर्हृत्य पुरुषः शमम् ऋच्छति अतः तेन विष्णुना कृतमेनं उपकारं शिरसा आदाय आशाः हित्वा तमेव शरणं व्रजामि तथा यथा लाभेन जीवती अहं अमुना रमणेनैव विहरामि किंच संसारकूपे पतितं कालाहिना ग्रस्तं आत्मानं अन्यः कः त्रातुं ईशः अतः तमेवेत्याग्रहः किंच इदं

जगत् कालग्रस्तं दृष्ट्वा सर्वतोनिर्विद्येत इति ब्राह्मणउवाच एवंव्यवसितमतिर्दुराशाकांततर्षजान् छित्वोपशममास्थाय
शय्यामुपविवेशसा आशाहिपरमंदुःखंनैराश्यंपरमंसुखं यथासंछिद्यकांनाशांसुखंसुष्वापपिंगला ४३ इत्येकादशेऽष्ट
मः॰८ ब्राह्मणउवाच अथकुररात्छिक्षितमाह हेयदोयत् यत् नृणांप्रियतमंतत्तत् ग्रहणंदुःखमितिज्ञात्वात्यक्तपरिग्रहः
स्यात् यथाह सामिषंकुररंमांसहीनाः अन्येकुरराः तंजघ्नुः सः तदामिषंत्यक्त्वासुखंप्रापेति अथार्भकशिक्षि॰ हेनृपमेमाना
वमानौगृहपुत्रवतांचिंताचन अहंतुआत्मक्रीडः बालवद्विचरामि किंच अत्रलोकेचिंताहीनौ आनंदव्यासौच द्वावेवयोज्ञः यश्च
शंप्रासः अथकुमार्याः शिक्षितंवक्तुंतत्कथामाह कदाचित्कुमारी आत्मानंवरयितुंप्राप्तान् पुरुषान् दृष्ट्वा अन्यत्रबंधुषुगतेषु
स्वयंतान् पूजयामास ततः तेषांभोजनार्थंरहःशालीन् अवघ्नंत्यास्तस्याः करस्थाः शंखाः शब्दंचक्रुः इदंनिंद्यमितिमत्वाकरा
त् एकैकंनिःसृत्यपुनरवघ्नंत्याः तस्याः शंखाः स्वनंचक्रुः ततः कराभ्यामेकैकंनिःसृत्य एकैकमशेषयत् ततः शब्दः नाभवत् एवं
बहूनांएकत्रवासेकलहः द्वयोस्तु वार्तास्यात् अतः तत्कंकणवत् एकएवचरेत् इदंलोकान् चरन् तस्याः अशिक्षं अथशरकारात्
शि॰ मुनिः आसनप्राणौजित्वामनः एकत्रयुंज्यात् एवंकृतेस्थिरंसत् मनः कर्मवासनाः मुंचतिततः वृद्धेनसत्त्वेनरजस्तमसीवि
धूयध्येयाकारेण अवस्थानंउपैति एवंमनसिस्थिरेजाते पुमान् बहिरंतरंनवेद यथाइषुकारः इषौदत्तचित्तः पार्श्वेंगतंनृपतिं
नददर्श अथसर्पाच्छि॰ मुनिः एकचारी अनिकेतः आचारैः अलक्ष्यमाणः भवेत् किंच गृहारंभः दुःखदो भवतिइतिज्ञात्वासर्पः
परकृतंगृहंप्रविश्यसुखंप्राप्नोतियथातद्वत् गृहारंभोपिनकार्यः अथऊर्णनाभेःशि॰ नारायणः देवः स्वमायासृष्टमिदंकल्पांते संहृत्य
एकएव आत्माधारः कैवल्यसंज्ञितः परमानंदः आस्ते अनेनलयोदर्शितः किंच त्रिगुणात्मिकांमायांकालेननिमित्तेनक्षोभयन् आदौ

महत्तत्त्वं सृजति यत्र इदं विश्वं प्रोतम् येन सूत्रेण पुमान् संसरते अनेन सृष्टिः दर्शिता यथा ऊर्णनाभिः हृदयात् निर्गतां ऊर्णां वक्त्रे
णप्रसार्य क्रीडित्वा पुनः ग्रसति एवं ईश्वरः अथ पेशस्कृतः शिक्षि॰ यथा पेशस्कृता कुड्यां रुद्धः कीटः तं ध्यायन् पूर्वरूपं असंत्य
जन् तद्रूपं प्राप्नोति तथा देही यत्र यत्र स्नेहादिना मनो धारयेत् तत्तत्स्वरूपतां प्राप्नोति एवं एभ्यो गुरुभ्यः एषा बुद्धिः शिक्षिता अथ-
स्वदेहाच्छिक्षितमाह हे नृप अयं देहः मे गुरुः यतः विरक्तिविवेकयोर्हेतुः तदपि कुतः जन्मनिधने बिभ्रत्स्म किंच अनेन तत्त्वानि वि
मृश्यापि पारक्यमिति ज्ञात्वा असंगः चरामि किंच यत्प्रियं कर्तुं पुमान् जायात्मजादीन् पुष्णाति सः देहः आयुषो॰ तेतान्विसृज्य न-
श्यति अपिच अमुं देहं जिह्वादिसर्वेंद्रियाणि स्वविषयं प्रति अपकर्षंति यथा बह्व्यः सपत्न्यः गेहपतिं त्रोटयंति तद्वत् इदानीं ईश्वर
निष्ठां विधत्ते अहो देवः विविधानि वृक्षादिपुराणि सृष्ट्वा तैः तैः अतुष्टहृदयः नृशरीरं निर्माय मुदं आप एवं इदं शरीरं बहुजन्मांते ल
ब्ध्वा तत्रापि अर्थदं इति ज्ञात्वा धीरः यावत् मृत्युर्न पतेत् तावत् मोक्षाय यतेत न तु विषयार्थम् हे नृप एवं संजातवैराग्यः निरहंकार-
श्चाहं संगं हित्वा महीं चरामि किंच एकस्मात् गुरोः स्थिरं पुष्कलं च ज्ञानं न प्राप्नोति यतः इदं अद्वितीयं ब्रह्म ऋषिभिः बहुधा गीयते

श्रीभगवानुवाच इत्युक्त्वा स यदुं विप्रस्तमामंत्र्य गभीरधीः वंदितोऽभ्यर्थितो राज्ञा ययौ प्रीतो यथागतम् ३२ अवधूतव
चः श्रुत्वा पूर्वेषां नः स पूर्वजः सर्वसंगविनिर्मुक्तः समचित्तो बभूव ह ३३ इत्येकादशे नवमः ९ श्रीभगवानुवाच हे उद्धव म
या उक्तेषु वैष्णवधर्मेषु अप्रमत्तः वर्णाश्रमकुलाचारं तदविरोधेन निष्कामतया अनुतिष्ठेत् किंच विषयात्मनां देहिनां विषयेषु सत्यत्वेन
ये आरंभाः तेषां फलवैपरीत्यं पश्येत् किंच यथा सुप्तस्य स्वप्ने विषयालोकः तथा मनोरथश्च विफलः एवं आत्मनि इंद्रियैः या बहिर्नी
ता बुद्धिः सा विफला किंच मत्परः पुमान् निवृत्तं सेवेत प्रवृत्तं त्यजेत् तत्रापि आत्मविचारे प्रवृत्तः तु निर्वृत्तकर्मचोदनामपि नाद्रि

ओ॰ १ महता॰ ओ॰ ३ वैष्णवधर्माविरोधेन॰

येत किंच यमान् पुनः पुनः सेवेत नियमांस्तु यथाशक्ति यमेष्वपि आदरंहित्वा गुरुं मद्रूपं शांतं उपासीत सेवकधर्मानाह अमानी-
दक्षः गुरौ दृढसौहृदः जायापत्यादिषु उदासीनः सर्वेषु आत्मनः प्रयोजनं समं पश्यन् सन् गुरुं उपासीत कोसौ आत्मा तमाह स्थूलसू-
क्ष्मदेहद्व्यात् आत्मा अन्यः यथा अग्निः दाहकः प्रकाशकः काष्ठाद्भिन्नः तद्वत् अपिच यथा अग्निः दारुषु प्रविष्टः सन् तत्कृतनाशा
दीन् प्राप्नोति एवं परोपि आत्मा देहगुणान् उत्पत्यादीन् अनुभवति किंच ईशस्य मायागुणैः रचितदेहात् जीवस्य संसारो भवति
वस्तुतः जीवो देहात् परः तस्मात् विचारेण देहस्थितं आत्मानं ज्ञात्वा देहादौ सत्यबुद्धिं त्यजेत् अथ गुरोः अविद्यानाशकविद्योत्प
त्तिप्रकारं अग्निरूपकेण आह आचार्यः अधरारणिः शिष्यः उत्तरारणिः तयोर्मध्ये मथनकाष्ठं उपदेशः विद्यातु तदुद्भवाऽग्निरि
व एवंभूता विद्या मायां धुनोति किंच यथा निरिंधनः अग्निः स्वयं शाम्यति एवं विद्यया आत्मा आनंदरूपो भवति एवं तावत् नि-
त्यः एक एव आत्मा कर्तृत्वादिधर्माः तस्य देहोपाधिकाः तद्भिन्नं सर्वमनित्यम् अतः सर्वतो विरक्तः सन् आत्मज्ञानेन मुच्यते इत्यु
क्तम् एवं निर्णीतेप्यर्थे मतांतरविरोधेन संदेहो मा भूत् इति मतांतरं अनूद्य परिहरति सुखदुःख भोक्तॄणां कर्मकर्तॄणां च जी
वानां तथा लोककालागमात्मनां नानात्वं मन्यसे एवं हि जैमिनीया मन्यंते तदाह सर्वभावानां स्रक्चंदनादीनां स्थितिः प्रवाहरू
पेण नित्या अतः तत्कर्तापि ईश्वरो नास्तीति एवमंगीकृत्य निराकरोति हे उद्धव सर्वदेहिनां जन्मादयो भावाः कालात् असकृत् सं
ति किंच कर्मणां कर्तुः सुखदुःखभोक्तुश्च पुंसः अत्रापि स्वातंत्र्यं नास्ति तथा विदुषामपि सुखं न विद्यते तथा मूढानां दुःखं न
अतः वयं कर्मकुशलत्वात् सुखिन इति तेषां वृथैवाऽहंकारः एवंभूताः ये ते सुखदुःखप्राप्तिनाशौ जानंति तथापि येन मृत्युर्न ११
स्यात् तं उपायं न विदुः अतः एनं पुरुषं को नु अर्थः सुखयति यतः मृत्युः अंतिके वर्तते यथा वधस्थानं नीतस्य पशोः अर्थः न-

तुष्टिदः [illegible] किंच श्रुतंस्वर्गादिनत् दृष्टवत् स्पर्धासूयादिभिर्दुष्टं निष्फलंच बहुविघ्नवैगुण्यत्वात् किंच यद्यपिधर्मः अंतरायैः
अविहतः स्वनुष्ठितः तेनधर्मेणजितंस्थानंपुमान् यथागच्छतितच्छृणुयाज्ञिकः इहयज्ञैः देवानिष्ट्वास्वर्याति तत्रदिव्यान् भोगा
न् भुंक्ते ततः शुभ्रेविमानेश्रेष्ठवेषधृक् देवीनांमध्येविहरन् गंधर्वैः उपगीयते तथाकामगेनतेनविचरन् स्त्रीभिः देवोद्यानेषुक्री
डन् आत्मपातंनवेद एवंभूतः पुमान् यावत् पुण्यंतावत् स्वर्गेमोदते क्षीणपुण्यः अधःपतति अथयदिपुमान् अधर्मरतः स्त्रैणः
भूतहिंसकः सन् पशून् अविधिना आलभ्यप्रेतभूतगणान् यजतिसनरकान् गत्वा ततःस्थावरतांयाति एवंदेहेनदुःखोदर्काणि
कर्माणियःकरोतिसः पुनर्देहंभजते अतः अत्रमर्त्यधर्मिणि किंसुखंस्यात् अपिच लोकानांतत्पालानांचद्विपरार्धायुषोब्रह्मणो
पिचमत्तःभयमस्ति किंपुनः अन्येषाम् अथपूर्वंयदुक्तंकर्तृभोक्तृरूपएव आत्मातन्निराकरोति इंद्रियाणिकर्माणिसृजंतिस
त्वादिगुणः इंद्रियाणिसृजति जीवस्तुउभयसंयुक्तः कर्मफलानिभुंक्ते तथाजीवस्ययावत् गुणवैषम्यंतावत् नानात्वम् याव
त् नानात्वंतावत् पारतंत्र्यं यावत् पारतंत्र्यंतावत् मत्तोभयम् एतत् येनसेवेरन् तेशुचार्पिताः मुह्यंति किंच गुणव्यतिकरेजा
तेसति कालात्मामादिरूपंमामेव बहुधाप्राहुः नमद्भिन्नाः कालादयः संति एवंचनिर्वृत्तिरेवश्रेष्ठा इत्युक्तम् उद्धवउवाच
देहजेषुगुणेषुवर्तमानोजीवः अनपावृतः सन् गुणैर्नबध्यते बध्यतेवाकथमितिवद किंच बद्धमुक्तोजीवः कथंवर्त्तेत किं
भुंजीत कैर्लक्षणैर्ज्ञायते कथंयाति इत्यादि एतदच्युतमेब्रूहिप्रश्नंप्रश्नविदांवर नित्यमुक्तोनित्यबद्धएकएवेतिमेभ्रमः ३७
इत्येकादशेदशमोऽध्यायः १० श्रीभगवानुवाच हेउद्धवजीवः बद्धोमुक्तश्चमदधीनगुणोपाधितः नवस्तुतः कुतः
गुणस्यमायामूलत्वात् बंधोन मोक्षोपिन इतिमेव्याख्या अलमतिकुतर्कैः किंच शोकमोहौसुखंदुःखंदेहोत्पत्तिश्चमाय-

 या तथासंसृतिश्च यथास्वप्नः बुद्धेर्विवर्तस्तद्वत् हेउद्धव शरीरिणांविद्याविद्येइमेमायानिर्मितेममशक्ती मोक्षबंधकर्यौ एवंच
 यावदविद्यांप्रवर्तयामितावत् बंधः यदाविद्यांददामितदामोक्षः अथबद्धमुक्तयोः वैलक्षण्यंवदामि एतौसुपर्णौ एकवृक्षेस्थितौ
सखायौ वर्त्तेते तयोःएकःजीवःकर्मःफलंखादति अन्यःईशःअभोक्तापिज्ञानादिशक्त्याअधिकःसःआत्मानंअन्यंचवेदजीव
स्तुनतथा अतःयःअविद्यायुतःसनित्यबद्धःयःविद्यायुक्सःनित्यमुक्तःयःमुक्तःसःदेहस्थोपिनदेहस्थःस्वप्नात्उत्थितइव
तथायःबद्धःसःअदेहस्थोपिनस्थोभवति स्वप्नवत् यःमुक्तःसःइंद्रियैः गृह्यमाणेषुविषयेषु सत्सुअहंनकरोमि यस्तुअज्ञः
सः अहंकर्तास्मीतिबध्यते एवंअन्यगतमेवकर्ममांबध्नातीत्येवंविरक्तः विद्वान् शयनासनदर्शनादिषुइंद्रियैःगुणान् आदद
न्नपिनतैर्बध्यते यथाखम् एवंज्ञानेनच्छिन्नसंशयःपुमान्देहादिप्रपंचात् निवर्त्तते यस्यप्राणादीनांवृत्तयःसंकल्पहीनाः
स्युःसःदेहस्थोपितद्गुणैःमुक्तःस्यात् किंच यस्यदेहःहिंस्रैःहिंस्यतेअर्च्यतेवा तत्रयःनविक्रियतेसःबुधः किंच मुनिःसाध्वसा
धुकुर्वतःनस्तुवीतननिंदेत तथासाधुअसाधुवानकुर्यात् नध्यायेत् एवंवृत्त्याजडवत् विचरेत् यस्तुवेदब्रह्मणिअर्थतोनिपुणः
सन् परेब्रह्मणिअनुभवेनननिपुणश्चेत् तर्हितस्यश्रमः अधेनुंरक्षतइवव्यर्थः एतदेवाह दुग्धदोहांगांकामहीनांस्त्रियंपराधी
नंदेहम् दुष्टंपुत्रम् पात्रेअदत्तंवित्तम् मंत्रहीनांवाचं एतान्यःरक्षति सःदुःखदुःखी किंच यस्यांवाचिपावनंमेकर्म जन्मवा
नास्ति तांगिरंधीरःनबिभृयात् एवंविचारेण आत्मनिदेहाद्यध्यासंहित्वापूर्णेमयिनिर्मलंमनःसंधार्यउपारमेत् हेउद्धवब्र
ह्मणिस्थिरंमनःधारयितुंअशक्तश्चेत् तर्हिमयिसर्वकर्माणिसमाचर तथाश्रद्धालुःमेकथाःशृण्वन् मदर्थेधर्मकामार्था
नाचरन् यःवर्ततेसः मयिस्थिरांभक्तिंलभते एवंसत्संगलब्धयाभक्त्यामांउपासीत ततःपुमान् मत्पदंप्राप्नोति

ओ·७ अविद्यानिव· ओ·५ चिरप्रसूताम्· ओ·४ कृष्णेन· ओ·२ समर्पय·

उद्धवउवाच हेकृष्णतवसाधुः कीदृग्विधोमतः तथात्वयिकीदृशी भक्तिः उपयुज्येत एतत् प्रणतापमेवद यतस्त्वंपरब्रह्म
अवतीर्णोऽसि श्रीभगवानुवाच हेउद्धव कृपालुः कृतद्रुःखसमः सर्वोपकारकः कामैः अक्षुब्धचित्तः मितभुक् शांतः मदा
श्रयः अमानीमैत्रः कविः एवंगुणान् अनुक्तदोषांश्चज्ञात्वाधर्मान् संत्यज्य यः मांभजेत सः सत्तमः किंच यावान् यादृशः अहम
स्मितथामांज्ञात्वाऽज्ञात्वापिये भजंतितेमे भक्ततमाः मताः अथभक्तिलक्षणमाह मल्लिंगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनम् मेगु
णकर्मकीर्तनम् मत्कथाश्रवणेश्रद्धा दास्येन आत्मसमर्पणम् मज्जन्मकर्मकथनम् पर्वसुयात्राबलि[illegible]नम् मद्व्रतधारणम्
मत्प्रतिमास्थापनेश्रद्धा संमार्जनादिनामगृहसेवनम् कृतस्यअकीर्तनम् मन्निवेदितंनग्राह्यम् भक्त्यात्युगाह्यं किंचयत्यत्आत्मनःप्रियं
तत्तत्मह्यंनिवेदयेति अथपूजास्थानान्याह सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणोगावोवैष्णवः खंमरुज्जलम् भूरात्मासर्वभूतानि भद्पू
जापदानिमे सूर्येत्रय्याविद्ययामांयजेत् अग्नौहविषा द्विजे आतिथ्येन गोषुतृणादिना वैष्णवेबंधुवत् संमानेन हृदाकाशेध्या
नेन वायौप्राणदृष्ट्या तोयेनतर्पणादिना भूमौमंत्रन्यासैः देहे भोगैः सर्वभूतेषु समत्वेनेति एषुस्थानेषु मद्रूपं शंखादियुतंचतुर्भु
जंध्यात्वा अर्चेत् किंच इष्टापूर्तकर्मणा एवंयः मांयजेत्त सः भक्तिंलभते हेउद्धव भक्तियोगंविनासंसारतरणेनान्यउपायोस्ति
अथैतत्परमंगुह्यं शृण्वतोयदुनंदन सुगोप्यमपिवक्ष्यामित्वंमे भृत्यः सुहृत्सखा ४९ इत्येकादशेएकादशः ११ श्रीभ-
गवानुवाच हेउद्धवमां अष्टांगयोगः सांख्यंधर्मः इत्यादितथानवशीकरोति यथासत्संगः वशीकरोति अहोसत्संगेनदैत्याः
राक्षसाः मृगखगगंधर्वादयः विद्याधराः तथानृषुवैश्यशूद्रस्त्रियोऽन्त्यजाः एते रजस्तमः प्रकृतयः तत्तद्युगेमत्पदं बहवः प्राप्ताः किं
च वृत्रः प्रह्लादः वृषपर्वा बलिः बाणः मयः बिभीषणः सुग्रीवः हनुमान् जांबवान् जटायुः गजः तुलाधारः व्याधः कुब्जागोप्यः यज्ञप

त्यः एते सर्वे नोपासितमहत्तमाः मत्संगादेव मां प्राप्ताः किंच तत्र गोप्यः गावः नगाः मृगाः नागाः एते केवलभावेन यत्नवानपि योगसां-
ख्यादिभिः मां न प्राप्नुयात् तं मां प्रापुः अथ गोपीनां भावं प्रपंचयति अक्रूरेण मथुरां मयि प्रणीते सति गोप्यः स्वरवासयेमत्तः अ-
न्यं न ददृशुः किंच मया कृष्णेन तास्ताः क्षपाः क्षणार्धवन्नीताः ताः पुनः मया हीनाः तासां कल्पसमा बभूवुः तथा ताः गोप्यः मयि-
आसक्तधियः सत्यः स्वदेहं इदं विश्वं च नाविदन् यथा मुनयः समाधौ नामरूपे न विदुः तद्वत् एवं ताः गोप्यः जारं मां ब्रह्म सत्संगा-
देव प्रापुः अतः हे उद्धव त्वं श्रुतिं स्मृतिं च हित्वा सर्वात्मभावेन मां शरणं याहि ततः मयैव निर्भयः भव उद्धव उवाच हे कृष्ण तव वाचं
शृण्वतः मे हृदिस्थः संशयो न निवर्तते येन मे मनः भ्राम्यति अतस्त्वं छिंधि श्रीभगवानुवाच ईशः तावत् मायया प्रपंचात्मना
भाति तत्प्रपंचाध्यासात् च जीवानां अविद्यया कर्तृत्वादि ततः विधिनिषेधाधिकारः तदा चित्तशुद्ध्यर्थं कर्माणि कुरु इत्युक्तम् चित्ते
शुद्धे कर्मादरं हित्वा मां भजेत्युक्तं इत्युत तत्र तावत् ईश्वरात्मप्रपंचोद्गममाह सः अपरोक्षः ईश्वरः आधारादिचक्रेषु अभिव्यक्तः स-
न् आदौ परारख्येन नादवता प्राणेन सह आधारचक्रं प्रविष्टः ततः मनोमयं पश्यंत्यारख्यं मणिपूरचक्रे प्रविश्य ततः विशुद्धिचक्रे मध्य-
मारख्यं रूपं प्राप्य मात्रा स्वरो वर्ण इति नानावेदशारवात्मको भवति अत्र दृष्टांतः यथा अग्निः खे अव्यक्तोऽणुरूपो वर्तते सः काष्ठे म-
थितः श्वेत् सूक्ष्मरूपो भवति पुनः हविषा संवर्धते तथैव इयं वाणी मम अभिव्यक्तिः एवं सर्वोऽपि प्रपंचः मे व्यक्तिरिति किंच अ-
यं ईश्वरः आदौ अव्यक्तरूपः एक एव ततः कालेन विभक्तेंद्रियादिशक्तिरूपः बहुप्रकार इव भाति यथा क्षेत्रं प्राप्य बीजानि एवं-
भूतः संसारवृक्षः प्रवृत्तिस्वभावः भोगापवर्गौ जनयति अस्य पुण्यपापे बीजे अपरिमितवासनामूलः त्रिगुणकांडः प्रपंचभूत-
स्कंधः शब्दादिविषयप्रसूतिः एकादशेंद्रियशाखः द्विसुपर्णः सूर्यमंडलपर्यंतं व्याप्तो वर्तते एवंभूतवृक्षस्य एकं दुःखफलं गृ-

ओ॰१ मत्संग एव साधुसंगः, ओ॰५ प्रथमं कर्म कर्तव्यं इत्युक्तं इदानीं तु सर्वं त्यक्त्वा मां शरणं याहीत्युच्यते इमां; ओ॰१ जीवेश्वरौ;

हस्ती अदंति तथा अन्यत् सुखफलं संन्यासिनः अदंति एवं बहुरूपं ईश्वरं गुरुभिः कृत्वा यः वेद सः वेदार्थवेत्ति हे उद्धव एवं गुरूपासनया भक्त्या शितेन ज्ञानकुठारेण अहंकारं छित्वा परमात्मानं मा श्य साधनं त्यजेति २४ इत्येकादशे द्वादशः १२ श्रीभगवानुवाच हे उद्धव सत्वादिगुणाः प्रकृतेः संति नात्मनः अतः सत्ववृध्या रजस्तमो हन्यात् सत्वं तु सत्वेनैव हन्यात् ननु सत्ववृध्या इतरवृत्तयः कथं हंतव्यास्तत्राह वृद्धात्सत्वात् भक्तिलक्षणः धर्मः भवेत् सत्वं तु सात्विकपदार्थसेवया वर्धते ततो धर्मः प्रवर्तते सच धर्मः रजस्तमसी हन्यात् तन्नाशे अधर्मः नश्यति किंच आगमोऽपः प्रजा देशः कालः कर्म च जन्म च ध्यानं मंत्रो थ संस्कारो दशैते गुणहेतवः एषु यत् यत् वृध्याः प्रशंसंति तत् सात्विकम् यन्निंदंति तत्तामसम् तदितरद्राजसं ज्ञेयम् सत्ववृद्धये सात्विकानि सेवेत ततो धर्मः ततो ज्ञानं भवति ननु गुणेभ्यो जातो देहः तान् अपोह्य कथं स्वयमुपरमेत् तत्राह यथा वेणुसंघर्षजः वन्हिः स्वतउत्पन्नज्वालाभिः तद्वनं सर्वं दग्ध्वा पश्चात् स्वयं शाम्यति एवं देहोपि उद्धव उवाच हे कृष्ण मर्त्याः विषयान् दुःखमिति ज्ञात्वा श्वखरराजवत् पुनः तान् सेवंते तत्कथम् मिथ्याभिनिवेशेन भुंजंते इति सहेतुकमाह श्रीभगवानुवाच हे उद्धव मत्तस्य पुंसः देहादौ अहमिति मिथ्याबुद्धिः हृदि उपसर्पति ततः मनः प्रति रजो व्याप्नोति ततः सविकल्पः स्यात् ततः कामः ततः कामवशगः कर्माणि करोति एवं चेत् न कस्यापि दुःखनिवृत्तिरित्याशंक्याह यद्यपि रजस्तमोभ्यां विक्षिप्तधीः तथापि विवेकी मनो निरुंधन् तत्र न सज्जते किंच मनोनिरोधे सुखोपायमाह पुमान् जितश्वासः जितासनः आनंदरूपे मयि मनः अर्पयन् समादध्यात् किंच सर्वतो मन आकृष्य मयि आवेश्यते एतावान् योगः मच्छिष्यैः सनकादिभिः आदिष्टः उद्धव उवाच हे कृष्ण यदा त्वं सनकादिभ्यः यद्रूपेण योगं आदिष्टवान् तद्रूपं ज्ञातुमिच्छामि श्रीभगवानुवाच एकदा सनकादयः

ओ॰ २ तीक्ष्णेन॰

योगस्यसूक्ष्मांगतिंब्रह्माणंपप्रच्छुः सनकादयऊचुः हेब्रह्मन्विषयेषुरागतः चित्तंविशनितेच चित्तेविशंति एवंसति
अन्योन्यसंत्यागः कथम् श्रीकृष्णउवाच एवंपृष्टः ब्रह्माध्यायमानः सन् प्रश्नबीजंनाविंदत् ततः सः मांअचिंतयत् त
दा अहं हंसरूपेणतत्समीपंप्राप्तः ततः तेमांदृष्ट्वाब्रह्माणमग्रतः कृत्वामांकोभवान् इतिपप्रच्छुः एवंतैः पृष्टः अहंयदवोचंत
त् शृणु हे विप्राः युष्माभिः कृतः प्रश्नः किंआत्मविषयकः देहविषयकोवा यदि आत्मविषयकः तर्हि आत्मनः एकत्वात् बहुषु
निर्धारणरूपोयंप्रश्नः कथंघटेत किंच अविशेषे आत्मनिकंजात्यादिविशेषमाश्रित्योत्तरंवक्ष्यामि देहविषयत्वेपि अयंवः प्र-
श्नः अनर्थकः कुतः सर्वेषांदेहानांपंचभूतात्मकत्वात् पुनश्च परमकारणात्मना अभिन्नत्वात् तत्रपरमकारणाभेदमाह मनआ
दिभिः इंद्रियैः यत् गृह्यतेतत् अहमेवएतेन सर्वात्मकोऽहमित्युक्तम् हेपुत्रकाः गुणेष्वाविशनेचेतः गुणाश्चेतसिइदंसत्यम् ए
वंगुणाश्चेतश्चोभयंग्रथितंब्रह्मरूपजीवस्यदेहः अध्यस्तोपाधिः नस्वरूपंअतः पुनः पुनर्गुणसेवयामिथः गुणाचेतसोः प्रवे
शः भवति एवंयत् उभयंतत् मद्रूपः सन् त्यजेत् ननुजाग्रदाद्यवस्थावतः कुतस्तद्रूपतातत्राह जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः गुणतोबु
द्धेरेववृत्तयः जीवस्ततद्विलक्षणः यतः तत्साक्षित्वेननिश्चितः तर्हिकथमहंजागर्मीतिप्रतीतिः तत्राह यतः बुद्ध्याबंधोयंजीवस्यगुण
वृत्तीर्ददाति अतः तुर्येमयिस्थित्वाइमंबंधंत्यजेत् तदागुणचेतसांवियोगोभवति तथाच आत्मनः अहंकारकृतंबंधंअनर्थहेतुं
विद्वान्तुर्येमयिस्थित्वा अभिमानंत्यजेत् पुंसः नानाधीः यावत् ननिवर्तेत तावत्जाग्रतोपिसुप्तएव ननुनानाधीः कथंनिवर्तेत
तत्राह आत्मनः देहादिकृतोभेदः गंतयः हेतवः चमृषा किंच यः जागरेविषयान् भुंक्तेतानेववासनामयान् स्वप्नेपिभुंक्ते सुषुप्तेतुतानु १४
पसंहरति सः एकः अवस्थात्रयद्रष्टा एवंविमृश्यअहंकारंसंछिद्यहृदिस्थितंमांभज किंच इदंसर्वंदृष्टंमायेतिज्ञात्वा दृश्यात् दृ

ओ॰२ वर्णाश्रमादिरूपः, ओ॰२ स्वर्गादिफलानि, ओ॰२ कर्माणि॰

ष्टिं निवर्त्य स्वस्वरूपावस्थानभवः भवेत् एतदेवोपपादयति एवंसिद्धः पुमान् देहमपि स्थितंगतमित्यादिनानुसंधत्ते मदिरामदांधःवा
सोयथा एवंचेत् देहः पतेत् नेत्याह देहोपिदैववशगः यावत्प्रारंभकंकर्म तावज्जीवत्येव एवंप्रतिबुद्धवस्तुः पुमान् स्वप्न-
देहवत् पुनःतस्मिन्नासज्जते हेविप्राः मयाएतत् सांख्ययोगयोः गुह्यंउक्तम् वः धर्मान् वक्तुंयज्ञमूर्तिं आगतंमांजानीत किं
च अहंयोगादीनांपरमायनम् तथानिरपेक्षंमांसर्वेगुणाः भजंति एवंमत्तःछिन्नसंदेहाः मुनयःमांसत्कृत्यतुष्टुवुःतैरहंपूजि
तःसम्यक्संस्कृतःपरमर्षिभिः प्रत्येयायस्वकंधाम पश्यतःपरमेष्ठिनः ४२ इत्येकादशेत्रयोदशः १३ उद्धवउवाच
हेकृष्णाब्रह्मवादिनःबहूनिश्रेयांसिवदंति तत्रसर्वेषांप्राधान्यंवाविकल्पेन अथवाएकस्यैवमुख्यतात्वयातु अहैतुकःभ-
क्तियोगःउक्तः श्रीभगवानुवाच हेउद्धव इयंवेदलक्षणावाणीकालेननष्टा साआदौमयाब्रह्मणेप्रोक्तातेनस्वपुत्रा
यमनवेउक्ता ततःभृग्वादयःसप्तजगृहुः तेभ्यःतत्पुत्राःदेवदैत्यसिद्धगंधर्वकिन्नरादयःअगृण्हन् एतेरजःसत्वतमःप्रकृतयः
एवंप्रकृतिवैचित्र्यात् नृणांमतयःभिद्यंते केषांचित् अविदुषांउपदेशेनभिद्यंते अपरेपाखंडमतयः एतेसर्वेमन्मायामोहि
तधियःसंतःनानाविधंश्रेयःवदंति तदेवाह मीमांसकाःकर्म काव्यालंकारकृतःयशःकेचिद्यज्ञतपोदानंव्रतानिनियमान् य-
मान् इति परं एतैःसाध्यानि स्वर्गादिफलानि दुःखोदर्काणि अतःतुच्छान्येव अथभक्तेर्मुख्यत्वमाह हेउद्धवमयि अर्पितात्म
नःनिरपेक्षस्यपुंसःयत्सुखंतत् विषयात्मनांकुतःस्यात् किंच एवंमयासंतुष्टमनसःपुंसःसर्वाःसुखमयादिशः एवंमय्यर्पिता
त्मापुमान् पारमेष्ठ्यं इंद्रपदम् सार्वभौमम् मोक्षमपिनेच्छति अहमेवतस्यप्रियः हेउद्धवनतथामेप्रियतम आत्मयोनिर्नशंकरःनच
संकर्षणोनश्रीर्नैवात्माचयथाभवान् एवंभूतंनिरपेक्षंभक्तंमदंतर्वर्तिब्रह्मांडानि अस्यभक्तस्य अंघ्रिरेणुभिःपवित्रीकुर्यामीति भा

ओ॰ ३ भषि॰

वेन अहं अनुव्रजामि किंच एवंभूताः भक्ताः कामैः अस्पृष्टचित्ताः येतेनैरपेक्ष्यंमेसुखंलभंते किंच आकृतोपि मद्भक्तः विषयैः आ
कृष्यमाणोपि समर्थया भक्त्या तैर्विषयैर्नाभिभूयते किंच हेउद्धव यथाप्रदीप्तः अग्निः काष्ठानि भस्मसात् करोति तथा मद्विषया
भक्तिः एनांसि अपिच यथा भक्तिः मांवशीकरोति तथा सांख्यधर्मयोगादयः न अहंएक भक्त्यैव ग्राह्यः मन्निष्ठाभक्तिः श्वपाका-
नपि पुनाति सत्यदयायुतोपि धर्मः भक्तिहीनं नरं न संपुनाति रोमहर्षादिकं विना कथं भक्तिः तया विना कथं आशयः शुध्येत् यस्यवा
ग्गद्गदा यस्यचित्तं द्रवते क्वचित् रुदति हसति नृत्यते इत्यादि एवं मद्भक्तः भुवनं पुनाति किंच यथा अग्निना तापितं सुवर्णं मलं हित्वा-
स्वरूपं भजते एवं आत्मा भक्तियोगेन कर्मवासनां हित्वा स्वरूपमाप्नोति अपिच चित्तं यथा यथा कथाश्रवणादिभिः शोध्यते तथात
थासूक्ष्मं रूपं पश्यति किंच विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु सज्जते एवं मां स्मरतश्चित्तं मय्येव लीयते तस्मात् अन्यसाधनं मिथ्येति ज्ञा
त्वा मयि मनः समाधत्स्व किंच स्त्रीणां तत्संगिनां च संगं हित्वा विविक्ते स्थित्वा मां चिंतयेत् यथा स्त्रीतत्संगिसंगतः बंधो भवेत् तथा ना-
न्यसंगतः उद्धवउवाच हे कृष्ण मुमुक्षुः त्वां यथा ध्यायेत् तद्वद श्रीभगवानुवाच सम आसने आसीनः हस्तौ उत्संगे आ-
धाय नासाग्रदृष्टिः पुमान् पूरककुंभकरेचकैः प्राणमार्गं शोधयेत् एवं प्रणवयुक्तं प्राणं दिने दिने त्रिषवणं दशकृत्वः अभ्यस्य मासाद
र्वाक् जितानिलो भवति तथा अधोमुखं हृत्कमलं ऊर्ध्वमुखं ध्यात्वा तत्कर्णिकायां सोमाद्यंतर्गते वन्हिमंडले ममरूपं चतुर्भुजं शांतं सु
कपोलं हेमांबरं घनश्यामं शंखचक्रादियुक्तं कौस्तुभकिरीटाद्युपेतं सुकुमारं स्मृत्वा सर्वांगेषु मनो दधत् एवं ध्यायेत् किंच विषयेभ्यः इं
द्रियाणि मनसा आकृष्य तन्मनः बुध्या आकृष्य सर्वांगयुक्ते मयि नीत्वा तत्सर्वव्यापकं मनः आकृष्य एकत्र धृत्वा सुस्मितं मुखं भावये
त् तत्र स्थिरं सत् आकृष्य सर्वकारणरूपे धृत्वा तच्च कारणं हित्वा ध्यातृध्येयविभागमपि न चिंतयेत् एवं समाहितमतिः मां आ

त्मनि आत्मानं मयि पश्यति ज्योतिर्ज्योतिषि युक्तमिव ध्यानेनेत्थं सुतीव्रेण युंजतो योगिनो मनः संयास्यत्याशु निर्वाणं द्रव्य-
ज्ञानक्रियाभ्रमः ४६ इत्येकादशे चतुर्दशः १४ श्रीभगवानुवाच हे उद्धव जितेंद्रियस्य योगिन सिद्धयः स्वयमेव उपतिष्ठं
ति उद्धव उवाच हे अच्युत कया धारणया किंनाम्ना कीदृशी वा सिद्धिः प्राप्यते सिद्धयः धारणाश्च कति संति तत्सर्वं ब्रूहि य
तः त्वमेवैतज्जानासि नान्यः श्रीभगवानुवाच हे उद्धव योगपारगैः सिद्धयः अष्टादश प्रोक्ताः धारणाश्च अष्टादश तासां-
मध्ये मत्प्रधानाः अष्टौ अन्याः सत्वोत्कर्षहेतुकाः तान्वाह अणिमा १ महिमा २ लघिमा ३ एताः देहस्य स्युः प्राप्तिः ४ प्राकाश्यं ५
ईशिता ६ वशिता ७ प्राकाम्यं ८ एताः अष्टसिद्धयः मे स्वाभाविक्यः अन्या आह देहे अनूर्मिमत्वं १ दूरश्रवणं २ दूरदर्शनं ३ मनो
जवः ४ कामितरूपाप्तिः ५ परकायप्रवेशः ६ स्वेच्छया मृत्युः ७ देवानां अप्सरोभिः सह क्रीडानुदर्शनं ८ संकल्पानुरूपप्राप्तिः
९ अकुंठिताज्ञा १ अथ क्षुद्रसिद्धीराह त्रिकालज्ञत्वं १ अद्वंद्वं २ परचित्तज्ञानं ३ अग्न्यर्कांबुविषादीनां स्तंभनं ४ अपराजयः ५
यया धारणया यास्यात्तां धारणां शृणु भूतसूक्ष्मोपाधौ मयि मनः धारयन् अणिमानमाप्नोति किंच ज्ञानशक्तिरूपमहत्तत्वोपाधौ
मयि महत्तत्वाकारं तथा आकाशाधिभूतोपाधौ च मयि मनो धारयन् तत्तद्भूतमहिमानं प्राप्नोति तथा वाय्वादिभूतपरमाणुमये
मयि चित्तं रंजयन् लघिमानं प्राप्नोति किंच वैकारिकाहंकारोपाधौ मयि एकाग्रं चित्तं धारयन् इंद्रियाधिपतित्वं प्राप्नुयात् किंच
सूत्रोपाधौ मयि यः मानसं धारयेत् सः मे सर्वोत्कृष्टं प्राकाश्यं विंदते यः त्रिगुणमायानियंतरि विष्णौ चित्तं धारयेत् सः विश्वसृ
ओ॰ ५।६ प्राप्तिर्नाम सर्वप्राणिनां इंद्रियैः सह तत्तदधिष्ठातृदेवतारूपेण संबंधः ४ प्राकाश्यं नाम श्रुतदृष्टेषु सर्वेषु भूनिवरादिष्वपि भोगदर्शनसामर्थ्यम् ५ ईशिता नाम ईश्वरे मायायाः
अन्येषु तदंशानां प्रेरणं ६ वशिता नाम विषयभोगे ष्वसंगः ७ प्राकाम्यं नाम यद्यत्सुखं कामयते तस्य तस्य सीमानं प्राप्नोतीति ८ . ओ॰ ६ अनूर्मिमत्वं नाम क्षुत्पिपासादिराहित्यम्, ओ॰ ८
अद्वंद्वं नाम शीतोष्णाद्यनभिभवः

ष्यादिकर्तृत्वलक्षणंईशित्वंप्राप्नोति यःयोगीतुर्याख्ये भगवच्छब्दवाच्येनारायणेमयिमनोधारयेत् सःवशितांइयात् यःनिर्गु
णेब्रह्मणिमयिमनःधारयन् परमानंदंप्राप्नोति अथगुणहेतुकाःसिद्धीराह श्वेतद्वीपपतौमयिचित्तेधारयन् शुद्धरूपतांयाति
आकाशात्माणरूपेमयिमनसानादंचिंतयन् असौजीवः स्वयंज्ञातासन् आकाशस्थाः भूतानांवाचःशृणोति किंच त्वष्टरि-
आदित्येचक्षुः तंचचक्षुषिसंयोज्यतत्रमनसामांध्यायन् विश्वंदूरतः पश्यति किंच मानोदेहंचतदनुवर्तिनावायुनासहम
यिसंयोज्ययामद्धारणाक्रियते तस्याः प्रभावेणयत्रमनोयातितत्रदेहोयाति यःयोगीमनः उपादानकारणंकृत्वायत् यत्
देवादिरूपंभवितुमिच्छतितत्तन्मनसोभीष्टरूपंसः भवेत् किंच यत्रपरकायेप्रविविक्षतितत्रात्मानंचिंतयेत् ततःस्वदेहंहि
त्वावायुभूतःसन् भृंगवत्प्रविशेत् अथस्वच्छंदमृत्युमाह पार्ष्णिनागुदंनिरुध्यप्राणोपाधिमात्मानंहृदुरः कंठमूर्द्धसु आ
रोप्यमूर्द्धद्वारेणब्रह्मइष्टस्थानंवामनसानीत्वातनुंउत्सृजेत् ततःस्फराक्रीडेक्रीडन् शुद्धंसत्वंचिंतयेत् तदास्फरस्त्रियःवि
मानेनउपतिष्ठंति किंच मत्परः पुमान् सत्यसंकल्पेमयिमनोयुंजन् यदायथावाबुध्द्यासंकल्पयेत् तत्तथाप्राप्नोति यःपुमा
न् ममस्वभावंप्राप्तः सःतस्यआज्ञाचकुतश्चिन्नविहन्यते यथामम किंच मद्भक्त्याशुद्धसत्वस्ययोगिनःत्रिकालवस्तुविष
यास्वजन्ममृत्युयुताबुद्धिर्जायते किंच मद्योगश्रांतचित्तस्यमुनेःयोगमयंवपुः अग्न्यादिभिर्नहन्येत यथायादसांउदकंघात
कंनभवतितद्वत् अपिच श्रीवत्सादिभूषितान् ममावतारान् ध्यायन् सःअपराजितोभवेत् एवंयोगधारणयामांउपासकस्य-
मुनेः पूर्वोक्ताःसर्वसिद्धयःउपतिष्ठंति जितेंद्रियस्यजितश्वासस्यमुनेः कासिद्धिर्दुर्लभास्तिकापिन यद्यपिएवंतथापिनप्रार्थ्या १६
इत्याह योगंयुंजतःपुंसःएताः अंतरायान् वदंति तस्मात् अहैतुकीयमेवधारणाकार्या नान्याःकाम्याइत्याह जन्मौषधितपोमंत्रैः या

वत्यः सिद्धयः ताः योगेन प्राप्नोति परं योगगतिं अन्यैः न व्रजेत् कुत इत्यत आह सर्वासांसिद्धीनां हेतुः पतिश्च अहं किंच योगस्य
सांख्यस्य धर्मस्य ब्रह्मवादिनां च प्रभुः अहं अहमात्मांतरो बाह्योऽनावृतः सर्वदेहिनाम् यथा भूतानि भूतेषु बहिरंतः स्वयं तथा
३६ इत्येकादशे पंचदशोऽध्यायः १५ उद्धवउवाच हे कृष्ण त्वं परमं साक्षात् सर्व भावानां उपादानकारणम् एवं भूतं त्वां ज्ञा
निनः उपासते येषुयेषु भावेषु त्वां परमर्षयः सेवमानाः संतः संसिद्धिं प्रपद्यंते तद्वदस्व किंच त्वं भूतानां मध्ये गूढः चरसि तथापि
पश्यंतं त्वां मोहितानि भूतानि न पश्यंति अथ हे महाविभूते भूमौ दिवि पाताले याः काश्चित् ते विभूतयः संति ताः मे कथय ते अं
घ्रिपद्मं नमामि श्रीभगवानुवाच हे उद्धव एवं अर्जुनेन कुरुक्षेत्रे अहं पुरा पृष्टः अर्जुनस्य विभूति प्रश्ने कः प्रसंगस्तत्राह
राज्यहेतुकं ज्ञातिवधं गर्ह्यं ज्ञात्वा ततो निवृत्तः हंताऽहं हतोऽयमिति तदा अर्जुनः युक्त्या मया बोधितः सन् रणमुखे मां एवं अभाषत
विभूतीः कथयति हे उद्धव एषां भूतानां आत्मा ईश्वरः अहं इति विद्धि तथा सर्वभूतानि अहं तेषां स्थित्यादिहेतुः अहम् गतिमतां ग
तिः अहम् वशीकुर्वतां कालः अहम् गुणिनां सूत्रं अहम् महतां महत्तत्त्वमहं सूक्ष्माणां जीवः अहम् दुर्जयानां मनः अहम् वेदानां अध्या
पकः हिरण्यगर्भः अहम् मंत्राणां प्रणवः अहम् अक्षराणां अकारः अ० छंदसां गायत्री अहम् देवानां इंद्रः अहं वसूनां हव्यवाट् ०आदि
त्यानां विष्णुः ० रुद्राणां नीललोहितः ० ब्रह्मर्षीणां भृगुः ० राजर्षीणां मनुः ० देवर्षीणां नारदः ० धेनुषु कामधेनुः ० सिद्धेश्वराणां कपिलः ०
पक्षिणां गरुडः ० प्रजापतीनां दक्षः ० पितॄणां अर्यमा ० दैत्यानां प्रह्लादः ० नक्षत्रौषधीनां सोमः ० यक्षरक्षसां कुबेरः ० गजानां ऐरावतः ०
यादसां वरुणं ० मां विद्धि द्युमतां सूर्यं नृणां नृपं ० अश्वानां उच्चैःश्रवसम् ० धातूनां कांचनम् ० दंडयतां यमम् ० सर्पाणां वासुकिः ० नागेंद्रा
णां शेषः ० शृंगिदंष्ट्रिणां सिंहः ० आश्रमाणां संन्यासः ० वर्णानां विप्रः ० तीर्थानां गंगा ० सरसां समुद्रः ० आयुधानां धनुः ० धनुष्मतां त्रिपुरा

रिः॰ वासस्थानानांमेरुः॰ दुर्गमानांहिमालयः॰ वृक्षाणांअश्वत्थः॰ धान्यानांयवः॰ पुरोधसांवसिष्ठः॰ ब्रह्मिष्ठानांबृहस्पतिः॰ चमूपती-
नांस्कंधः सन्मार्गप्रवर्त्तकानांब्रह्मा॰ यज्ञानांब्रह्मयज्ञः॰ व्रतानांअविहिंसा॰ शुचीनांमार्जनं तक्षणादीनांमध्येवाय्वादिरूपः शोधकः॰
योगानांसमाधिः॰ विजिगीषतांनीतिः॰ विवेकादिनिपुणानांआन्वीक्षिकी॰ ख्यातिवादिनांविकल्पः॰ स्त्रीणांशतरूपा॰ पुंसांस्वायं
भुवोमनुः॰ मुनीनांनारायणः॰ ब्रह्मचारिणांकुमारः॰ धर्माणांसन्न्यासः॰ निर्भयस्थानानांअंतर्निष्ठा॰ गुह्यानांप्रियवचनंमौनंच॰
मिथुनानांप्रजापतिः॰ अनिमिषांवत्सरः॰ ऋतूनांवसंतः॰ मासानांमार्गशीर्षः॰ ऋक्षाणांअभिजित्॰ युगानांकृतम्॰ धीराणांदेवलः
असितश्च॰ व्यासानांद्वैपायनः॰ कवीनांभृगुः॰ भगवतांवासुदेवः॰ भक्तेषुत्वम्॰ किंपुरुषाणांहनुमान्॰ विद्याधराणांसुदर्शनः॰
रत्नानांपद्मरागः॰ सुंदराणांपद्मकोशः दर्भाणांकुशः॰ हविष्षुगोघृतम्॰ व्यवसायिनांसंपत्॰ कितवानांछलग्रहः॰ तितिक्षूणां
तितिक्षा॰ सत्ववतांसत्वं॰ बलवतांओजःसहश्च॰ सात्वतांभक्तिकृतंकर्म॰ नवव्यूहमूर्तीनांवासुदेवः गंधर्वाणांविश्वावसुः अ
प्सरसांपूर्वचित्तिः भूधराणांस्थैर्यम् भुवःगंधम् अपांरसः तेजिष्ठानांवह्निः सूर्येंदुताराणांप्रभा नभसःशब्दः ब्रह्मण्यानां
बलिः वीराणांअर्जुनः भूतानांस्थित्यादि॰ सर्वेंद्रियाणांतत्तदर्थग्रहणशक्तिः पंचविंशतितत्वानित्रयोगुणाःब्रह्मच एतत्सर्वं
अहमेव मद्विनाकिंचिदपिन हेउद्धव परमाणूनांसंख्यानंमयाकालेनक्रियते परंतुविभूतीनांसंख्यानंन किंच यत्रयत्रतेजः श्रीः
कीर्त्तिः ऐश्वर्यंत्यागः सौभगंभाग्यंवीर्यंक्षमाविज्ञानंवर्ततेसः सःमेविभूतिः एवंएताविभूतयः तेकथिताः एताः सर्वाःपरमार्थाः नकिं
तुमनोविकाराः तथापिचित्तावतारायकल्पिताः हेउद्धव तस्मात् वाङ्मनःप्राणादीन् बुध्याबुद्धिंचनियच्छ एवंकृतेभूयःसंसारायन
कल्पसे यःवाङ्मनसौनयच्छति तस्यव्रततपोज्ञानंआमघटांबुवत् स्रवति तस्मात्मनोवचःप्राणान्नियच्छेत् मत्परायणः मद्भक्ति १७
ओ॰७ वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणहयग्रीववराहनृसिंहब्रह्माणइतिनवमूर्तयः

युक्तया बुध्यात ततः परिसमाप्यते ४४ इत्येकादशे षोडशोऽध्यायः १६ उद्धव उवाच हे कृष्ण त्वया कल्पादौ पूर्वं भक्तिसाधन
रूपो धर्मः उक्तः तेन यथावत् अनुष्ठीयमानेन स्वधर्मेण त्वयि नृणां भक्तिर्भवेत् तद्वद किंच पुरा हंसरूपेण त्वं ब्रह्मणे परं धर्मं आत्थ सः
इदानीं महाकालेन नष्टः सः मर्त्यलोके प्रायो न भविष्यति यतः भुवि त्वत्तोन्यः धर्मवक्ता कर्ता अविता च नास्ति किंच त्वया महीतले त्यक्ते
सति विनष्टं धर्मं कः प्रवक्ष्यति तस्मात् स धर्मः यथा यस्य विधीयते तथा वर्णय श्रीभगवानुवाच हे उद्धव एषः तव प्रश्नः धर्म्यः
अतः वर्णाश्रमाचारवतां धर्मं निबोध आदौ कृतयुगे नृणां वर्णः हंस इति तत्र प्रजाः कृतकृत्याः तथा वेदः प्रणव एव आसीत् तत्र तपोनिष्ठाः
प्रजाः मां उपासते ततः त्रेतामुखे मे हृदयात् त्रयी विद्या प्रादुरभूत् तस्याः सकाशात् अहं यज्ञः आसम् ततः मम मुखबाहूरूपादेभ्यः
विप्रादिवर्णाः जाताः तथा गृहाश्रमः जघनतो जातः हृदयात् ब्रह्मचर्यम् वक्षसः वनेवासः शीर्ष्णः न्यासः एषां वर्णादीनां जन्मस्थानानुसारिण्यः प्रकृतयः आसन् तत्र शमदमतपःशौचसंतोषक्षमार्जवमद्भक्तिदयासत्यानि एताः ब्रह्मप्रकृतयः तेजः बलं शौर्यं ब्रह्मण्यता ऐश्वर्यं इमाः क्षत्रियस्य आस्तिक्यं दंभः ब्रह्मसेवा द्रव्यैः अतुष्टिः इमाः वैश्यस्य द्विजगोदेवसेवा यथालब्धेन संतोषः एताः शूद्रस्य अशौचम् अनृतम् स्तेयं नास्तिक्यं कामक्रोधतर्षाः अंतेवसायिनां स्वभावः अहिंसा सत्यम् अचौर्यम् कामक्रोधादि अयं सर्वसाधारणः अथ उपकुर्वाणब्रह्मचारिणो धर्ममाह द्विजः प्रताख्यं द्वितीयं जन्म प्राप्य गुरुकुले स्थित्वा वेदं अधीयीत तथा मेखलाजिनदंडब्रह्मसूत्रकमंडलुकुशान् जटाश्च दधत् स्नानजपहोमभोजनेषु मूत्रपुरीषोत्सर्गयोश्च मौनं धारयेत् नखरोमाणि न छिंद्यात्
बुद्धिपूर्वं रेतो नावकिरेत् रेतःपाते सति स्नात्वा गायत्रीं जपेत् अग्न्यर्काचार्यादीन् उपासीत वाचं नियम्य द्वे संध्ये उपासीत आचार्यं मां
ज्ञात्वा नावमन्येत तथा भैक्ष्यं सायं प्रातः आनीय गुरवे निवेद्य तदाज्ञया भुंजीत आचार्यं सदा उपासीत यानशय्यादिषु नातिदूरे

ओ:१ कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः

चरेत् एवंगुरुकुलेविद्यासमाप्तिपर्यंतंवसेत् अथनैष्ठिकब्रह्मचारिणःधर्मा॰ यदिअसौब्रह्मलोकंआरोढुमिच्छति तर्हिगुरु
वेदक्षिणार्थंदेहंविन्यस्य अग्निगुर्वादिषुमांसेवेत तथास्त्रीणांनिरीक्षणादिमिथुनीभूतांश्चप्राणिनःत्यजेत् तथाशौचंआच
मनंस्नानंतीर्थसेवादिकुर्यात् अस्पृश्याभक्ष्यादित्यजेत् सर्वभूतेषुमद्भावःकार्यः अयंसर्वाश्रमप्रयुक्तोनियमः एवंचेद्धृतध
रः अग्निरिवज्वलन् मद्भक्तोभवति अथपुनःउपकुर्वाणस्य॰ एवंवेदार्थंविचार्यगुरवेदक्षिणांदत्वासमावर्त्तेत ततःगृहंवनं-
वाउपविशेत्प्रव्रजेत् परंआश्रमंविनानचरेत् गृहार्थीचेत् योग्यांसवर्णांभार्यांक्रमात्उद्वहेत् अथतद्धर्मानाह त्रिवर्णानांय-
जनाध्ययनदानानिविहितानि प्रतिग्रहाध्यापनयाजनानितुब्राह्मणस्यैव तत्रप्रतिग्रहेदोषंमन्यमानश्चेत् अन्याभ्यांजीवेत
तयोरपिदोषदृष्टिश्चेत् शिलवृत्त्याजीवेत् हेउद्धव अयंब्रह्मदेहः भोगार्थंनइष्टः इहतुकृच्छ्रायार्थंप्रेत्यसुखार्थंइष्टः एवंशिलों
छवृत्त्यातुष्टचित्तः धर्मंजुषाणः गेहेस्थितः नातिसक्तश्चेत् मोक्षंउपैति किंच मत्परंसीदंतंविप्रंये उद्धरंति तान्आपद्भ्यःअहमु
द्धरिष्ये अथराज्ञः आवश्यकमिदमित्याह राजासर्वप्रजाःदुःखात्उद्धृत्य आत्मनाआत्मानंउद्धरेत् एवंविधोनृपःअत्रअशुभं
हित्वाइंद्रेणसहमोदते अथआपद्वृत्तीराहसीदन्विप्रःवैश्यवृत्त्याखड्गेनवाआपदंतरेत् परंतुश्ववृत्त्यान राजातुवैश्यवृत्त्याअ-
ध्यापनादिनावाजीवेत नश्ववृत्त्या तथावैश्यःशूद्रवृत्तिंभजेत् शूद्रस्तुकुरुडादिवृत्तिंभजेत् एवंकृच्छ्रान्मुक्तस्तुगर्ह्यकर्मणानजी
वेत किंचपंचमहायज्ञैः तत्तद्देवताः यजेत् तथायदृच्छयाप्राप्तशुद्धधनेनपोष्यान् अपीडयन् क्रतून्कुर्यात् तथाकुटुंबेषुनसज्जे
त दृष्टादृष्टंनश्वरंपश्येत्पुत्रादिबंधूनांसंगमः पांथसंगमइवजानीयात् एवंविचार्यगृहेषुवसन् तैर्नबध्यते एवंकर्मभिः मांइ ॥ १८
ष्ट्वातिष्ठेत् वनंवाविशेत् प्रजावान्वापरिव्रजेत् यस्तुगेहेसक्तमतिः सः ममाहमितिबध्यते अहोमेपितरौवृद्धौभार्याबाला

ओ॰४ समावर्तनंकुर्यात्,ओ॰५ नीचसेवया

त्मजात्मजाः एतेमांऋतेकथंजीवंतीति एवंगृहाशयाक्षिप्तहृदयोमूढधीरयम् अतृप्तस्ताननुध्यायन्मृतोंऽधंविशतेतमः ५७ इ
त्येकादशेसप्तदशः १७ श्रीभगवानुवाच अथवानप्रस्थधर्मानाह वनंविविक्षुःपुत्रेषुभार्यांन्यस्यगृहीत्वावावने ७५ वर्षप
र्यंतंआयुस्तृतीयंभागंवसेत् तत्रशुद्धकंदादिभिर्वृत्तिंकल्पयेत् तथावल्कलादिपरिधायकेशरोमनखादिधृत्वादतःनधावेत् त्रि
कालंस्नात्वाभूमौशयीत ग्रीष्मेपंचाग्नितापंसहेत् वर्षासुआसारषाट् शिशिरेउदकेआकंठमग्नोभूत्वातपश्चरेत् किंच अग्निप
क्वंकालपक्वंवाअश्नीयात् सर्वदेहवृत्तिकारणंस्वयमाहरेत् कालांतरेआहृतंनगृह्णीयात् किंच वन्यैश्चरुपुरोडाशैःनित्यानिआ
ग्रयणादीनिकुर्यात् श्रौतेनपशुनानयजेत तथाअग्निहोत्रादिकुर्यात् एवंतपसामांआराध्य ऋषिलोकादिक्रमेणमांउपैति एवं
चीर्णतपः तुच्छकामाययः युंज्यात् सः अज्ञः अथयदाअसौस्वनियमेअकल्पः तदाआत्मनिअग्नीनारोप्यमच्चित्तःवन्हिंविशेत्
यदासर्वलोकेषुविरागोजायतेतदा यथोपदेशंमांइष्ट्वाऋत्विजेसर्वंदत्वास्वप्राणेअग्नीनावेश्यप्रव्रजेत् एवंसंन्यसतःदारादिरू
पिणः देवाःविघ्नान्कुर्वंति अथयतिधर्मानाह यतिःवासः यदिबिभृयात्तर्हिकौपीनाच्छादनमात्रंधारयेत् अनापदिदंडपात्रं
विनाकिमपिनधारयेत् तथादृष्टिपूतंपादंन्यसेत् वस्त्रपूतंजलंपिबेत् सत्यांवाचंवदेत् मनसाविचार्ययत्शुद्धंतदाचरेत् तथा
मौनंअनीहाप्राणायामः एतेवाग्देहचेतसांदंडायस्यनसंतिसः वेणुभिःयतिर्नभवेत् तथाभिक्षांब्राह्मणेषुवृत्तिभेदेनचतुर्विधेषु
सप्तगृहान्चरेत् ततोजलाशयंगत्वामौनंधृत्वाअन्नंदेवादिभ्यःविभज्यभुंजीत एतांमहींएकः आत्मरतः सन्चरेत् तथाएकां
तेस्थित्वामयाऽभेदेनआत्मानंचिंतयेत् तथाआत्मनःबंधमोक्षंचचिंतयेत् तस्मात्षडिंद्रियवर्गंनियम्यविरक्तः सन्चरेत् पुर
ग्रामादिषुभिक्षार्थंप्रविश्यपुण्यदेशादियुतांमहींचरेत् पुनःपुनःवानप्रस्थेषुभैक्ष्यंचरेत् इदंदृश्यंमिथ्येतिज्ञात्वाइहामुत्र क्र-
औ॰४ काम्यकर्मत्यागः, औ॰२ इंद्रियविक्षेपोबंधः एषांसंयमोमोक्षः

त्याद्विरमेत् तथाइदंविश्वंस्वशरीरंचमायेतित्यक्त्वाततून स्मरेत् अथपरमहंसधर्म॰ ज्ञाननिष्ठः यतिः अविधिगोचरश्चरेत् बु
धःसन् बालकवत्क्रीडेत् ज्ञानीसन् मत्तवत् चरेत् वेदवादरतः नस्यात् पाखंडी नस्यात् कंचनपक्षंनाश्रयेत् जनात् नोद्विजेत् क
मपिनोद्वेजयेत् कंचनदेहं उद्दिश्य वैरंनकुर्यात् यतः सर्वभूतेषु एक एव आत्मास्थितः यथाइंदुर्घटादिषु भिक्षांआहारार्थंस-
मीहेत तयाप्राणधारणंभवतिनेनतत्वविचारः तर्हिज्ञायमुच्यते किंच यदृच्छयाप्राप्तं अन्नादिवासः शय्यांभजेत् शौचाचम
नादिविधिकिंकरत्वेननाचरेत् एवंभूतस्यापि भेदः प्रतीतिः आदेहांतात् दग्धपटवत् भाति ततः मयासंपाद्यते अथविविदिषुं
यतिं मत्याह कामेषुजातविरागः यतिः गुरुमुपाव्रजेत् ततः यावत् ब्रह्मजानीयात् तावत् गुरुंभजेत् यस्तु षड्वर्गेननियम्यज्ञा
नादिरहितःसन् त्रिदंडं उपजीव्य देवादीन् निन्हुते सः अस्मात् अमुष्मात् चनश्यति चतुर्णांमुख्यधर्मानाह भिक्षोर्धर्मः शमोहिं
सातपइज्यावनौकसः गृहिणोभूतरक्षेज्याद्विजस्याचार्यसेवनम् ४२ गृहस्थधर्मः ब्रह्मचर्यंतपः भूतसौहृदं संतोषइति सर्वेषां
मदुपासनम् एवंमांयः भजतिसः शीघ्रंमद्भक्तिंविंदते एवंभूतःभक्तःभक्त्याब्रह्मकारणंमांयाति किंच स्वधर्मेणशुद्धसत्वः ज्ञातम
द्गतिः पुमान् शीघ्रंमांउपैति हेउद्धव अयंधर्मः मद्भक्तियुक्तश्चेत् मोक्षकरोभवति एतत्तेऽभिहितंसाधोभवान्पृच्छतियच्चमाम् य
थास्वधर्मसंयुक्तोभक्तोमांसमियात्परम् ४८ इत्येकादशेऽष्टादशः १८ श्रीभगवानुवाच यःअनुभवपर्यंतंज्ञानेनसंप-
न्नःसःइदंद्वैतंमयिमायामात्रंज्ञात्वाज्ञानसाधनंसन्यसेत् अयंविद्वत्संन्यासः ज्ञानिनस्तु अहमेवेष्टः मद्दतेनान्यत् स्वर्गादि येतुज्ञान
विज्ञानसिद्धाः ते मम पदंविदुः किंच ज्ञानीयतः मांबिभर्ति अतःसः मेप्रियतमः तस्यज्ञानंस्तौति हेउद्धवज्ञानलेशेनयासिद्धिः स्या
त् सातपस्तीर्थादिभिर्न तस्मात् ज्ञानपर्यंतं यथातथास्वात्मानंज्ञात्वातत्संपन्नःसन् मामेव भज किंच पूर्वेमुनयः ज्ञानविज्ञानय
ओ॰ ४तत्वम्॰

ज्ञेनमां इच्छामामेव प्राप्ताः हे उद्धव अयं आध्यात्मिकादि विकारः सः त्वयि मायान परमार्थः यतः आद्यंतयोर्न अतः जन्मादयः देह
स्यैव अतः त्वं निर्विकारं ब्रह्मेति उद्धवउवाच हे कृष्ण शुद्धं ज्ञानवैराग्ययुतं भक्तियोगं च कथय अत्र संसारे त्रिविधतापेन त
सजनस्यते अंघ्रिद्वंद्वात् अन्यत् शरणं न पश्यामि अतोत्र संसारकूपे पतितं कालसर्पेण दष्टं जनं कृपया वागमृतैः सिंच्य उद्धर
श्रीभगवानुवाच हे उद्धव एवं युधिष्ठिरः पुरा भीष्मं पप्रच्छ भारते युद्धे निवृत्ते सति सुहृन्निधनविह्वलः सन् बहुधर्मान् श्रुत्वा
मोक्षधर्मान् अपृच्छत् तान् ज्ञानादियुक्तान् अहं अभिधास्यामि तदेव ज्ञानमाह प्रकृत्यादितत्वानि २८ कार्येषु अनुगतानि तथा
तत्वेषु अनुगतं एकं तत्वम् तथा इदं जगत् परमकारणात्मकमेव इदं त्रयं येन पश्यति तत् ज्ञानं विज्ञानमाह यदा एकेन येन अनुग
तेन एकात्मकान् भावान् पूर्वं ऐक्षत तान् तथा पूर्ववन्नेक्षेत किंतु तदेकं परमकारणं ब्रह्मैव तदेव विज्ञानम् तथा भावानां उत्प
त्त्यादीन् पश्येत् तथा आदौ अंते मध्ये कार्यांतरं यत् अन्वियात् पुनः पुनः प्रलये यत् शिष्येत् तत् सत् इति पश्येत् वैराग्यमाह
विद्वान् ब्रह्मलोकपर्यंतमदृष्टमपि सुखं नश्वरं पश्येत् हे उद्धव भक्तियोगस्तु पुरैवोक्तः पुनश्च भक्तेः कारणं वक्ष्यामि मे कथायां श्र
द्धा मत्कीर्तनं मत्स्तवनं मे नमनम् मद्भक्तपूजा सर्वत्र मन्मतिः मनसः मयि अर्पणम् इष्टदानादि सर्वं कर्म मदर्थं कार्यम् एवं धर्मैः
आत्मनिवेदिनां मयि भक्तिः संजायते किंच यदा चित्तं आत्मनि अर्पितं तदा पुमान् धर्मादीन् प्राप्नोति यदा चित्तं देहादौ अर्पितं स
त् धावति तदा असन्निष्ठं भवति ततः अधर्मादिकं विद्धि किंच मद्भक्तिकृत् यः सः धर्मः एकात्म्यदर्शनं यत् तत् ज्ञानं विषयेष्वसं-
गः इदं वैराग्यम् उद्धवउवाच हे कृष्ण यमनियमौ कतिविधौ प्रोक्तौ शमः कः तथा दमः तितिक्षा धृतिः दानं तपः शौर्यम् सत्यं
ऋतं त्यागः इष्टं धनं यज्ञः दक्षिणा बलं भगः लाभः विद्या ह्रीः श्रीः सुखं दुःखं पंडितः मूर्खः पंथाः उत्पथः स्वर्गः नरकः बंधुः गृहम्

आढ्यः दरिद्रः कृपणः ईश्वरः सर्वत्र क इति योज्यम् एतान् प्रश्नान् ब्रूहि श्रीभगवानुवा॰ अहिंसा सत्यम् अचौर्यं असंगः ह्रीः अ-
संचयः आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं मौनं स्थैर्यं क्षमा अभयं एते १२ यमाः शौचं जपः तपः होमः श्रद्धा आतिथ्यम् मदर्चनं तीर्थाटनं परा-
र्थेहा तुष्टिः गुरुसेवा एते नियमाः १२ एते उपासिताः संतः पुंसां यथाकामं दुहंति बुद्धेर्मन्निष्ठता शमो ज्ञेयः इंद्रियसंयमो दमः दुःखसह-
नं तितिक्षा जिह्वोपस्थवेगधारणं धृतिः भूतद्रोहत्यागः दानम् कामत्यागः तपः वासनाजयः शौर्यं सर्वत्र ब्रह्मदर्शनं सत्यम् प्रियवा-
क् ऋतं कर्मस्वनासक्तिः शौचं संन्यासः त्यागः धर्मः इष्टं धनम् अहमेव यज्ञः ज्ञानोपदेशः दक्षिणा प्राणायामः बलम् मदीयं ऐश्व-
र्यादि षाड्गुण्यं भगः मद्भक्तिः लाभः आत्मनि भेदबाधः विद्या अकर्मस्पृहे यत्त्वदर्शनं ह्रीः नैरपेक्ष्यादि गुणाः श्रीः दुःखसुखत्यागः
सुखं कामसुखेच्छा दुःखं बंधमोक्षवित् पंडितः देहाद्यहंबुद्धिः मूर्खः मत्प्रापकः मार्गः प्रवृत्तिमार्गः उत्पथः सत्त्वगुणोदयः स्वर्गः त-
म आधिक्यं नरकः गुरुरेव बंधुः नृशरीरं गृहं गुणाढ्यः आढ्यः असंतुष्टः दरिद्रः अजितेंद्रियः कृपणः विषयेष्वनासक्तः ईशः तेषु
आसक्तः अनीशः एते उद्धव ते प्रश्नाः सर्वे साधु निरूपिताः किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभय-
वर्जितः ४५ इत्येकादशे एकोनविंशः १९ उद्धव उवाच हे कृष्ण विधिः प्रतिषेधश्च तव आज्ञारूपो वेदः कर्मणां गुणदोषं अवेक्षते तथा वर्णाश्रमाणां
भेदं गुणदोषरूपं अवक्षते किंच प्रतिलोमानुलोमजंम् द्रव्यदेशवयः कालस्वर्गनरकांश्च गुणदोषरूपान् अवेक्षते एवं सति गुणदोषभिदा दृष्टिं
विना नते वचः निःश्रेयस परं कथं स्यात् तथापि नृदेवादीनां मोक्षस्वर्गादौ त्वद्वाक्यरूपो वेद एव प्रमापकं चक्षुः तदेवं पुनः गुण-
दोषदृष्ट्यभावे साध्यसाधनयोः निःश्रेयसं न घटेत किंच शास्त्रेणैव विहितां भेददृष्टिं तदेव शास्त्रं कथं निवर्तयेत् अत्र भ्रमो भव-
ति तं निवर्तय श्रीभगवानुवाच हे उद्धव योगाः ३ मया प्रोक्ताः तत्र विरक्तानां ज्ञानयोगः सिद्धिदः कामिनां कर्मयोगः यस्तु-

ओ॰२ बाह्यं १ आभ्यंतरं २ एवं द्वयं. ओ॰११ उत्तमवर्णस्त्रीषु हीनवर्णेभ्यो जाताः प्रतिलोमजाः उत्तमपुरुषेभ्यः हीनवर्णस्त्रीषु जाताः अनुलोमजाः

नविरक्तः नाति सक्तश्च तस्य भक्तियोग इति हेउद्धव यावत् वैराग्यं अथवा मत्कथाश्रवणादौ श्रद्धानजाता तावत् कर्माणि कुर्यात् एवं स्वधर्मस्थः निष्कामः सन् निषिद्धं यदि नाचरेत् तर्हि स्वर्गनरकौ न याति किंतु अत्रैव लोके ज्ञानं भक्तिं वा आप्नोति स्वर्गिणोपि एनं नृदेहं इच्छंति अतो नरः स्वर्गं तिं इमं लोकं च नेच्छेत् किंच इदं शरीरं अर्थसाधकं मर्त्यं च ज्ञात्वा मृत्योः पूर्वं मोक्षार्थं यतेत अत्र दृष्टांतः यथा खगः छिंद्यमानं वृक्षं हित्वा अन्यत्र याति एवं अहोरात्रैः छिंद्यमानं स्वायुर्बुद्ध्वा संगं हित्वा निरीहः सन् उपशाम्यति एवं यः नयतेत तं निंदति एवं नृदेहं नावं गुरुकर्णधारं प्राप्य यः भवाब्धिं न तरेत् सः आत्महा अथ ज्ञानी कर्मसु विरक्तः सन् अचलं यथा तथा मनः धारयेत् धार्यमाणमपि मनः परिभ्रमत् सत् चंचलं भवेच्चेत् तर्हि तदपेक्षापूरणद्वारेण स्ववशं नयेत् किंच जितप्राणः मनोगतिं नोपेक्षेत किंतु स्वस्थः सन् तद्गतिं लक्षयेत् अयं मनसो निग्रहः परो योगः स्मृतः अत्र दृष्टांतः यथा अश्वधारकः प्रथमं किंचित् गतिं अनुवर्तनेन तदा चरश्मिना तं धृत्वैव गच्छति न तु उपेक्षते तद्वत् किंच तत्वविवेकेन महदादिदेहांतानां क्रमोत्क्रमः ततः जन्मनाशौ यावत् मनः प्रसीदति तावत् अनुध्यायेत् एवं विरक्तस्य पुंसः मनः अभिमानं त्यजति किंच यमादियोगमार्गैः मम अर्चोपासनाभिर्वा योग्यं मनः परमात्मानं स्मरेत् नान्यैः अतोऽन्यन्न कुर्यात् यदि योगी प्रमादेन निषिद्धं कर्म कुर्यात् तर्हि योगेनैव अंहः दहेत् ननु प्रायश्चित्तं विना योगेनैव कथं पापं दहेत् तत्राह स्वे स्वेधिकारे या स्थितिः सगुण उ अनेन जात्यशुद्धानां कर्मणां संकोचः कृतः कुतः गुणदोषविधानेन संगानां त्याजनेच्छया अतो योगिनः स्वाभाविकप्रवृत्त्यभावात् प्रायश्चित्तादिविधिगोचरता नेति अथ भक्तियोगमाह मत्कथासु श्रद्धावान् भक्तः दुःखात्मकान्कामान् वेद परंतु तत्त्यागे अनीशश्चेत् तर्हि तान् जुषन् प्रीतः सन् मां भजेत् तेषु प्रीतिं न कुर्यात् एवं भक्तियोगेन भजतः पुंसः कामाः नश्यंति हृदयग्रंथिः भिद्यते संशयाः छिंद्यंते-

ओ॰ २ देहे॰

कर्माणि क्षीयंते अतः मद्भक्तियुक्तस्य पुंसः ज्ञानवैराग्यादिभिः प्रायः न श्रेयो भवेत् किंच कर्मतप आदिभिर्यत् प्राप्यं चित्तशु-
द्ध्यादि तत्सर्वं भक्तियोगेन मद्भक्तः लभते तथा यदि वांछति तर्हि स्वर्गापवर्गं आप्नोति येतु साधवः ते मया दत्तमपि मोक्षं न वांच्छं
ति यतः नैरपेक्ष्यं परं श्रेयः प्राहुः तस्मान्निराशिषः भक्तस्य भक्तिर्भवेत् हे उद्धव मयि एकांतभक्तानां परं प्राप्तानां गुणदोषोद्भवा
गुणाः पुण्यपापादयः न भवंति एवमेतान् मयादिष्टानन्नुतिष्ठंति मे पथः क्षेमं विंदंति मत्स्थानं यद्ब्रह्म परमं विदुः ३७ इत्येका
दशे विंशः २० श्रीभगवानुवाच हे उद्धव ये एतान् त्रीन् योगान् हित्वा इंद्रियैः कामान् जुषंति ते गुणदोषभाक्त्वेन नानायो
नीः प्राप्नुवंति एतौ गुणदोषौ तु अधिकारभेदेन कल्पितौ न वस्तुनिष्ठौ तदेवाह समानेषु वस्तुषु द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं शुद्ध्य-
शुद्ध्यादि विधीयते तत्र धर्मार्थं शुद्ध्यशुद्धी व्यवहारार्थं गुणदोषौ यात्रार्थं शुभाशुभौ अयं आचारः कर्मजडानां मन्वादिरू
पेण मया दर्शितः समानेष्वपि वस्तुषु इति यदुक्तं तत्प्रपंचयति ब्रह्मादिस्थावरांतेषु देहात्मत्वेन एकरूपेष्वपि वेदेन विषमाणि
नामरूपाणि धर्मादिसिद्ध्यै कल्पंते तथा देशकालादीनां कर्मणां संकोचार्थं गुणदोषौ विधीयेते तदेवाह देशानां मध्ये कृष्ण
मृगरहितः देशः अशुचिः कीकटोपि कृष्णमृगयुतश्चेच्छुचिः कालस्तु द्रव्यसंपत्त्या युतः शुभः तद्रहितः सूतकादिः अशुभः
द्रव्यस्य शुध्यशुद्धी तु द्रव्यवचनादिना ज्ञेये एते द्रव्यवचनादयः यत् आत्मने अघं कुर्वंति तत् देशावस्थानुसारेणैव किंच
धान्यदार्वादीनां शुद्धिस्तु कालवाय्वादिना ज्ञेया किंच अमेध्यलिप्तं यत् तत् येन तक्षणादिना गंधं लेपं त्यजति तत् तस्य शौचम् कर्ता

ओ॰ ६।७ इदं योग्यमयोग्यं वेति संदेहद्वारा स्वाभाविकप्रवृत्तिप्रतिबंधार्थं · शुद्धेन अधर्मः अशुद्धेन इतरः अशुद्धावपि राजादीनां व्यवहारादर्शनाद्युपादेयं ना
न्यत् , दोषत्वेप्यापत्सु शरीरनिर्वाहमात्रोपादानेन पापम् अधिकोपादाने तु पापमिति ·

तुस्नानदानादिना मत्स्मृत्याच देहं विशोध्य कर्म आचरेत् किंच सद्गुरुमुखात् यथावत् ज्ञानं मंत्रशुद्धिः मदर्पणं कर्मशुद्धिः क्वचित् गुणोपि दोषः स्यात् दोषोपि विधिना गुणः एवं योयं गुणदोषयोः एकस्मिन्नर्थे नियमः सः तयोर्भेदमेव बाधते अतः गुणदोषनियमविधीनां प्रवृत्तिसंकोचद्वारा निवृत्तावेव तात्पर्यं इति अभिप्रेत्याह यतःयतः निवर्तेत ततःततः विमुच्येत अयं धर्मः नृणां क्षेमकरः अथ प्रवृत्तिमार्गस्य अनर्थतामाह पुंसः विषयेषु गुणाध्यासात् संगः ततः कामः ततः कलिः ततः क्रोधः ततः मोहः तेन पुंसः स्मृतिः ग्रस्यते तया रहितः जंतुः असत्तुल्यो भवति एवं सति पुरुषार्थहानिः स्यात् ततश्च अयं पुमान् भस्त्रेव श्वसन् आत्मानं अपरं च न वेद हे उद्धव इयं फलश्रुतिः नृणां श्रेयो न किंतु भैषज्यरोचनवत् रूच्युत्पादिका एवं न चेत् नर्हि बुधो वेदः उत्पत्त्यैव अनर्थहेतुषु कामस्वजनादिषु सक्तमनस्कान् मर्त्यान् नानायोनिषु भ्रमतः तान् पुनः काम्यकर्मसु कथं युंज्यात् एवं सति वेदः अनाप्त एव स्यात् एवं वेदाभिप्रायं अज्ञात्वा केचित् कुबुद्धयः फलश्रुतिं सत्यां वदंति ते कामिनः धूमतांताः संतः आत्मतत्त्वं न विदंति तदेवाह हे उद्धव ते पुरुषाः हृदिस्थं मां न जानंति यथा तमोव्याप्तचक्षुषः न जानंति तद्वत् किंच एवंभूताः ये ते मन्मतं न ज्ञात्वा हिंसाविहाराः संतः पशुभिः स्वर्गसुखेच्छया यज्ञैः पितृभूतपतीन् यजंते अतः ते रजःसत्वतमोनिष्ठाः हृदि आशिषः संकल्प्य इंद्रादीन् यजंते न तु मां किंच अत्र लोके यज्ञैः देवताः इष्ट्वा दिवि गत्वा रंस्यामहे तदंते अत्र महागृहस्थाः भूयास्म एवं पुष्पितवाचा चंचलमनसां नृणां मद्वार्तापि न रोचते अथ हे उद्धव वेदास्त्रैब्रह्मात्मविषयाः ऋषयस्तु परोक्षवादाः परोक्षं च मम प्रियम् न तु जैमिन्यादयः किमिति तथा न वर्णयंतीत्यत आह एवंभूतं शब्दब्रह्म सुदुर्बोधं मया अधिष्ठितम् भूतेषु नादरूपेण मनीषिभिः लक्ष्यते तस्मात् वैखर्या उत्पत्तिमाह यथा ऊर्णनाभिः मुखात् ऊर्णां उद्वमते एवं भगवान् वेदमूर्तिः सन् सहस्रपदवीं हृद्गतात् सूक्ष्मात् ओं

श्लो॰ ३ नियामकं शास्त्रं, श्लो॰ ५ हिंसायां यदि रागः स्यात् यज्ञ एव कार्य इति,

कारान् उरः कंठादिसंगेन व्यंजितैः स्पर्शादिभिर्भूषितां छंदोभिः उपलक्षितां वैखरीं हृदयात् प्रभुः सृजति उपसंहरति च किंच वेदः
किं विधत्ते किं प्रकाशयति किं अनूद्य विकल्पयेत् एवं वेदहृदयं मत्तोन्यः कश्चिदपि न वेद ननु तर्हि मत्कृपया कथय ओमिति कथ
यति हे उद्धव वेदः मां विधत्ते मां अभिधत्ते विकल्प्यापोह्यते त्वहम् एतावान् सर्ववेदार्थः तमाह मां आश्रित्य भिदां मायामात्रमित्य
नूद्य नेह नानास्ति किंचनेति प्रतिषिद्धा निवृत्त व्यापारो भवतीति ४४ इत्येकादशे एकविंशः २१ उद्धव उवाच हे विश्वेश
ऋषिभिः कति तत्वानि संख्यातानि त्वं तु अष्टाविंशति तत्वानि आत्थ केचित् २६ प्राहुः अपरे २५ एके ७ केचित् ६ अन्ये ९ केचित् ४
केचित् ११ केचित् १७ एके १६ अन्ये १३ एवं तत्वानां नानात्वं यद्विवक्षया गायंति तत् हृद श्रीभगवानुवाच हे उद्धव यथा ब्राह्म
णाः भाषंते तथा युक्तयः संति हे विभ्र यथा त्वं आत्थ तथा न अहं वच्मि तत् तथैव एवं हेतुं विवदतां मे शक्तय एव हेतुः किंच यासां
शक्तीनां क्षोभात् वदतां विषयो भेदः आसीत् सः भेदः शमे दमे प्रासे लीयते ततो वादः शाम्यति हे उद्धव तत्वानां परस्परानुप्रवेशा
त् वक्तुर्विवक्षया संख्यानं भवति एकस्मिन्नपि तत्वे अन्य तत्वानि प्रविष्टानि दृश्यंते तथा कार्यतत्वे कारणतत्वानि च प्रविष्टा
नि दृश्यंते अतः एषां तत्वानां न्यूनाधिक भावं इच्छतां वादिनां मध्ये यथा विवक्षया यस्य युक्तं प्रवर्तते तत्सर्वं वयं गृण्हीमः ननु
जीवेश्वरयोः भेदाभेदविवक्षया २६। २५ पक्षौ कथं प्रवृत्तौ अत आह तत्र अविद्यायुक्त जीवस्य ज्ञानं स्वतो न संभवति अतः ज्ञा
नदः अन्यो भवेत् एवं भेदेन २६ पक्षः प्रवृत्तः अथ २५ पक्षमाह पुरुषेश्वरयोः विसदृशत्वं नास्ति अतः तयोर भेदात् २५ प
क्षः प्रवृत्तः ननु ज्ञानाज्ञान कर्म काल स्वभावानां पृथक्त्वात् पक्षयोः तयोः तत्वाधिक्यं स्यात् नेत्याह ज्ञानादीनां यथायथं स्वस्वका २३
रणे अंतर्भावात् न तत्वाधिक्यं तत्र तत्वानि दर्शयति प्रकृति पुरुष महदहंकाराः ४ भूतानि ५ इंद्रियाणि १० मनः १ विषयाः ५ एतानि उभ-

औ॰ १ गायत्र्यादिभिः वाचम्

यपक्षसाधारणानि स्वमतेतु एतानि २५ गुणाः ३ एवं २८ तत्वानि एतानि तत्वानि पुरुषेक्षयावीर्यंलब्ध्वाप्रकृतिर्बलात् एकीभूयअंडं सृजतिइति अथमतांतराण्याह तत्रसप्तपक्षे भूतानि ५ जीवेश्वरौ २ एवं ७ तत्रप्रकृत्यादीनांकारणत्वेनरवादिष्वंतर्भावः उत्तरेषां- अंतर्भावमाह तेभ्यःसप्तभ्यः देहेंद्रियासवः जायंते एवंसर्वत्रऊह्यम् षट्पक्षे भूतानि ५ ईश्वरः १ एवं ६ अन्येषांअंतर्भावः चतुःप क्षेतेजः १ आपः २ पृथिवी ३ आत्मा ४ अन्येषांअंतर्भावः सप्तदशपक्षे भूतानि ५ विषयाः ५ इंद्रियाणि ५ मनः १ आत्मा १ एवं १७ षो डशपक्षे पूर्वोक्तानि १५ मनआत्मनोरैक्यं १ एवं १६ त्रयोदशपक्षे भूतानि ५ इंद्रियाणि ५ मनः १ जीवेश्वरौ २ एवं १३ एकादशपक्षे- भूतानि ५ इंद्रियाणि ५ मनोजीवयोरेकत्वात् १ एवं ११ नवपक्षे भूतानि ५ प्रकृतिमहदहंकाराः ३ पुरुषः १ एवं ९ एवंऋषिभिःकृ तंसंख्यानंयुक्तिमत्त्वात् सर्वंन्याय्यम् उद्धवउवाच हे कृष्ण प्रकृतिःपुरुषश्चइमौजडाजडस्वभावेनविलक्षणौस्तः त- योर्भेदोनदृश्यते तदेवाह प्रकृतौआत्मातस्मिन् प्रकृतिश्चलक्ष्यते अतः भेदोन एवंमेसंशयंछिंधि यतःत्वमेवस्वमायागतिंवे त्थ श्रीभगवानुवाच हेउद्धवप्रकृतिःपुरुषश्चेति भेदःअत्यंत एव कुतइत्यपेक्षायांप्रकृतिशब्दोक्तदेहादिसंगस्यवि- कारित्वंदर्शयति एषःदेहादिसंघः विकारवान् यतःगुणक्षोभकृतः नानात्वमाह इयंमेप्रकृतिः अनेकधाविकल्पभेदबुद्धीः गुणैर्विधत्ते अनेकत्वमाह अयंदेहादिसंघः आध्यात्मादिरूपेणत्रिधानानिदर्शयति दृक् अध्यात्मम् रूपंअधिभूतं गोल- केप्रविष्टोऽर्कांशःअधिदैवं एतन्त्रयं परस्परंसिध्यति एवंअन्येंद्रियेष्वपि अथात्मनःविकारित्वाद्यभावेन भेदमाह यतःआ त्माएषांअध्यात्मादीनांकारणंइत्यादि ननुपुनरपिवैलक्षण्यमेवोक्तम् परंतुप्रपंचभिन्नात्मप्राप्तिःकुतःस्यात् सातुअहंकारनिवृ- त्त्याभवति सः अहंकारस्तुमोहविकल्पहेतुः किंच आत्माज्ञानविलसितत्वात् तज्ज्ञानेनतन्निवृत्तिःभेदनिवृत्तिश्च भवति उद्ध-

ओ॰१ तामाश्रित्य-ओ॰२ सर्वकार्याणि

वउवाच हेकृष्णआत्मनःदेहांतरगमनंअकर्तुःकर्माणिच नित्यस्यजन्ममरणादिकंचकथंतद्वद श्रीभगवानुवाच हेउ
द्धव कर्ममयंनृणांमनःदेहात् देहांतरंयाति तदनु आत्मा अहंकारेणगच्छति ततःतन्मनःविषयान् ध्यायन् तेषुच आविर्भवत् पूर्वदे
हविषयेषुचलीनंभवतितदनुजीवस्यपूर्वापरानुसंधानंनश्यति ततश्च आत्मनःपूर्वदेहे अत्यंतविस्मृतिःसैवमृतिरित्युच्यते जन्मतु
देहस्यआत्मतयाअभिमानंप्राहुः किंच शरीराणि प्रतिक्षणंउत्पद्यंतेनश्यंतिच तत्सूक्ष्मत्वात् नदृश्यते किंच अर्चिषांस्त्रोतसामफ
लानांच अवस्थाः यथाकालेन कृताः तथाभूतानांवयोवस्थाः कालकृताज्ञेयाः किंच आत्मा कर्मणाबीजभूतेननजायते नम्रियते किं
तु इयंभ्रांतिः यथा अग्निः आकल्पंस्थितोपिदारुयोगवियोगाभ्यांजन्मनाशौप्राप्नोतितद्वत् किंच निषेकगर्भादिनवावस्थाः देहस्य
संति एताःकश्चित् गृह्णाति कश्चित् ईशानुग्रहात्त्यजति किंच आत्मनःपितृपुत्राभ्यांजन्मनाशौअनुमेयौजन्मनाशवतांवस्तू-
नांयः द्रष्टासः तद्धर्मकोन भवति यथातरोः बीजविपाकाभ्यांजन्मनाशौविद्वान् भिन्नः तथाततनोर्द्रष्टा पृथक् अथयःप्रकृतेःभि
न्नंआत्मानंज्ञात्वाविषयेषुमूढःस्यात् सःसंसारंप्राप्नोति ततःसत्वादिसंगाद्देवादियोनीर्याति यथामनोरथस्वप्नधियःमृषात-
था आत्मनःसंसारोपिमिथ्यैव अत्रप्रपंचेकोप्यर्थोनास्तितथापिसंसारःजीवस्यननिवर्तते स्वप्नेयथाअनर्थासिः तस्मात् हेउद्ध
वविषयान् माभुंक्ष्व इदंसर्वंभ्रमंपश्य किंच केनचित् क्षिप्तःअवमानितः ताडितःनिष्ठितः मूत्रितःएवंबहुधाप्रकंपितोपिपुमान्
आत्मनाआत्मानंउद्धरेत् उद्धवउवाच हेकृष्णआत्मनिविदुषामपि असदतिक्रमंदुःसहंमन्ये अतःयथाएवंअनुबुध्येयं
तथावद ६० इत्येकादशेद्वाविंशः २२ श्रीशुकउवाच सःकृष्णःएवंउद्धवेनप्रार्थितःसन्तद्वचःसत्कृत्यबभाषे श्रीभगवा- २३
नुवा० हेउद्धव अत्रलोकेसःसाधुःनास्ति यःदुर्जनोक्तैःक्षुभितंमनःशमयितुंईशःस्यात् किंचपुमान्बाणैःविद्धःतथाततप्यते यथानिष्ठुरवा

ओ·६ निषेकगर्भबीजानिबाल्यकौमारयौवनम् वयोमध्यंजरामृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ४६ ओ· ३ दुष्टकृतापराधम्·

च: तुदंति अत्र पुण्यंइतिहासंगायंति तंदुर्जनैः परिभूतेन केनचिद्भिक्षुणागीतंशृणु हेउद्धव मालवदेशेषु कश्चित् कदर्यो द्विजःश्री
मान् आसीत् तेन ज्ञातयः अतिथयश्च वाचापिनार्चिताः तथाकाले देहोपि कामैः नार्चितः तस्य कदर्यस्य पुत्र बांधवादयः खि-
न्नाः भूत्वा तस्मियंनाचरन् एवंधर्मादिविहीनस्य तस्य पंचयज्ञदेवताश्चुकुधुः ततः तस्य अर्थः नाशंअगात् तदाह तद्धनंज्ञातयः
दस्यवः किंचित् जगृहुः किंचित् गृहदाहादिनानष्टम् किंचित् राज्ञानरैश्चहृतं एवंनष्टे द्रविणे सति सः स्वजनैरुपेक्षितः सन् चिंतां
आप एवंद्रव्यनाशात् संतप्तस्य तस्य निर्वेदः अभूत् सच कष्टं आह अहोवृथामया देहस्तापितः किंच प्रायः कदर्याणां अर्थाः
न सुखाय भवंति किंतु इह तापाय प्रेत्य नरकाय भवंति किंच स्वल्पोपि लोभः सद्गुणान् हंति श्वित्रः रूपमिव अर्थस्य साधना
दौ आयासादिकं भवति तथास्तेयहिंसादिस्त्रीद्यूतमद्यव्यसनानि च अर्थहेतोर्भवंति अतःश्रेयोर्थीअर्थंदूरतः त्यजेत् किंच
भ्रात्रादयः सर्वेस्नेहं हित्वा काकिणिनाप्यर्थेन सद्यः अरयो भवंति तथा अल्पार्थेन सौहृदं हित्वा मिथः त्यजंति घ्नंति च एवंअ-
र्थनिष्ठानां अत्र अनर्थानुक्त्वा अमुत्रापि अनर्थानाह अत्र देवप्रार्थ्यं विप्रदेहं प्राप्य तमनादृत्य ये स्वार्थं घ्नंति ते दुर्गतिं यांति अ
तः एवंभूतं शरीरं प्राप्य द्रविणेकः अनुसज्जेत तथा देवर्ष्यादीन् यः न ददाति सः अधः पतति द्रव्येहया मत्तस्य मे वयोबला-
दि व्यर्थं गतम् अतः परंजरठोऽहं किंनु साधये एवं विद्वानपि अर्थेहया क्लिश्यते अतः अयं लोकः कस्यचिन्मायया मोहितोस्ति
अपि च मृत्युना ग्रस्यमानस्य पुंसः धनादिभिः कर्मभिर्वा किं मम तु अद्य हरिस्तुष्टः यतः एवं दशां प्रापितोहं सोहं कालावशेषश्चे
त्तर्हि आत्मनि तुष्टः सन् कालशेषेण स्वांगं शोषयिष्ये तत्र देवाः मां अनुगृह्णंतु ननु त्वं जरठः स्वल्पकालेन किं साधयिष्यसि तत्राह ख
ट्वांगः मुहूर्तेन ब्रह्मलोकं असाधयत् श्रीभगवानुवाच सः कदर्यः एवं निश्चित्य अहंममतां हित्वा भिक्षुः भूत्वा एतां महीं चचार
ओ० ६ कृष्णमं०

भिक्षार्थंनगरादिषु अलक्षितोविवेश तंभिक्षुंदुर्जनाः पर्यभवन् तदाह केचित् त्रिवेणुंजगृहुः एकेकमंडलुम् कथां॰ पुनस्तानि मादायपुनःजगृहुः ततः भुंजानस्य पापिष्ठाः अन्नेमूत्रयंति मूर्धनिष्ठीवंति यतवाचंवाचयंति नवक्तिचेत्ताडयंति केचित् रज्ज्वा बध्नंति एकेक्षिपंति अयंक्षीणवित्तः इमांवृत्तिंजगृहे अहोएषः अतिबलीसन् मौनेनबकवत् अर्थंसाधयतीत्युक्त्वादुर्वाचयंति तंचबबंधुःनिरुरुधुश्च एवंसः ग्रासंग्रासंदुःखंभोक्तव्यंआत्मनःदिष्टंअबुध्यत ततःपरिभूतःसन् धृतिंधृत्वागाथांअगायत

द्विजउवाच अयंजनःनथादेवताआत्माग्रहकर्मकलाः मेस्फखदुःखहेतुर्नस्फखदुःखयोःकारणंमनएवंआमनंतिएवंभूतं मनःगुणवृत्तीःसृजति ताभ्यः सात्विकादिकर्माणि भवंति तेभ्यः देवादिसृतयः भवंति ततश्चइयंसंसृतिःअविद्यया मनोध्या सेनजीवस्यभवति नस्वतःयतः तद्रहितस्येश्वरस्यनास्ति अतोजीवस्यबंधःनेश्वरस्येति किंच दानस्वधर्मादयः सर्वेउपायाः मनोनिग्रहार्थं परोयोगस्तुमनोनियमनमेव यस्यमनःशांतंतस्यदानादिनाकिंवद यस्यमनःअसंयतंतस्यदानादिभिःकिं स्यात् नकिंचित् किंचमनोवशेदेवाःभवंति तत् अन्यस्यवशंनायाति यःमनोनियच्छेत् सःदेवदेवः तत्मनः अविजित्यके चित् असद्विग्रहंकुर्वंतितेमूढाः किंच मनोमात्रंइदंदेहंगृहीत्वातत्रममाहमितियेबुद्धिंकुर्वंति तेसंसारेभ्रमंति किंच सुख दुःखहेतुःजनश्चेत्तर्हिआत्मनःकिंतद्धिभूविकारदेहयोः यथाकश्चित् स्वदद्भिःजिह्वांदशतितद्वेदनायांकस्मैकुप्येत् किंच दुःखहेतुर्देवतायदितथापिआत्मनःकिम् तर्हितद्दुःखंदेवयोरेव यदाअंगंअंगेनहन्यतेतदाकस्मैक्रुध्येत यदिसुखदुःख हेतुःआत्मातथापि अन्यतःकिं यतःअयंनिजस्वभावः अतःआत्मनाविनाकिमपिन यद्यस्तितर्हितन्मृषाअतःकस्मैक्रुध्ये त किंच सुखदुःखनिमित्तंग्रहाश्चेत् तर्हिकिमात्मनःननुदेहस्यैव यथाग्रहैःग्रहस्यैवपीडांवदंति किंच सुखदुःखहेतुः कर्मचेत् अस्तुतथा

प्यात्मनः किम् तर्हि देहस्य स्यात् तस्यापि न संभवति यतः सः अचिज्जडः अतः कर्मैव नास्ति तस्मात् कस्मै क्रुध्येत किंच सुखदुः
खहेतुः कालश्चेत्तर्हि आत्मनः किम् तदात्मक एव सः अतः कस्मै क्रुध्येत किंच अहंकारस्य यथा द्वंद्वसंबंधः स्यात् तथा परस्य आ-
त्मनः न एवं प्रबुद्धो यः सः भूतैर्न बिभेति एतां ऋषिभिः अध्यासितां आत्मनिष्ठां आस्थाय मुकुंदांघ्रिसेवया तमः तरिष्यामि
श्रीभगवानुवाच हे उद्धव एवं सः कदर्यः प्रव्रज्य दुष्टैः तिरस्कृतोपि अमुं गाथां आह पुरुषस्य सुखदुःखदः नाऽन्योस्ति तथा-
मित्रो दासीन रिपवः एवं सर्वोपि संसारः मनोविभ्रममात्रकृतः न तात्विकः तस्मात् हे उद्धव सर्वात्मना मनः नियच्छ मयि स्थापित
बुध्या युक्तः भव अयमेव योगसंग्रहः आदिष्टः य एतां भिक्षुणा गीतां ब्रह्मनिष्ठां समाहितः धारयन् श्रावयन् शृण्वन् द्वंद्वैर्नैवा-
भिभूयते इत्येकादशे त्रयोविंशः २३ श्रीभगवानुवाच अथ ते संप्रवक्ष्यामि सांख्य पूर्वैर्विनिश्चितम् यज्ज्ञात्वा पुमा
न् भेदभ्रमं जह्यात् हे उद्धव प्रलये न था आद्य कृतयुगे कृत्स्नोपि अर्थः द्रष्टा च इदं एकमेव ब्रह्मणि ज्ञानं आसीत् तद्ब्रह्म ततः द्विधा
भूत् तयोर्मध्ये एकतरः अर्थः सा प्रकृतिः अन्यतमो भावः पुरुषः ततः प्रकृतेः त्रयो गुणाः अभवन् तेभ्यः सूत्रं अभवत् ततो महान् त
स्मात् त्रिविधः अहंकारो जातः ततः तामसाहंकारात् भूतानि राजसात् इंद्रियाणि सात्विकात् देवताः अभवन् ततः एते भावाः मया-
प्रेरिताः संतः एकत्र मिलित्वा मत्स्थानं अंडं उत्पादयामासुः ततः तस्मिन् जलस्थे अंडे अहं स्थितः ततः मम नाभ्यां पद्मं जातं तत्र ब्र-
ह्मा जातः सः रजसा युक्तः सन् तदनुग्रहात् त्रीन् लोकान् भूरादीन् सपालान् ससर्ज तत्र देवानां स्वर्लोकः वासस्थानं भूतानां अंत
रिक्षं मर्त्यानां भूर्लोकः सिद्धानां महर्लोकादि भूमेः अधः अतलादि असुरादीनां स्थानं ब्रह्मा सृजत् एवं त्रिगुणात्मक कर्मणां सर्वग
तयः त्रिलोक्यामेव योगतप आदीनां महर्लोकादि गतयः भक्तियोगस्य तु गतिः वैकुंठः वैकुंठं विना सर्वाः गतयः चला इत्याह
श्लो॰ २ आत्मनः अहंकारनिमित्तो द्वंद्व..बंधो न वास्तवः

कालात्मनामयाइदंजगत् संसारेउन्मज्जतिनिमज्जति योयोभावः सर्वोपिसःप्रकृतिपुरुषयुक्तोस्ति यस्ययः आदिः अंतश्चतस्य
मध्यंसएव अतःसएवसन् सर्वोविकारःव्यवहारार्थः यथाकटकादयः पूर्वोभावःयदुपादानंस्वीकृत्यअपरंकार्यंसृजति आदिरं-
तोयदायस्यतत्सत्यं एकमेवब्रह्मउच्यते किंच अस्यउपादानंमाया आधारःपुरुषःगुणक्षोभेण अभिव्यंजकः कालःएतत्त्रयंब्र
ह्मरूपोऽहमेव किंच अयंमहान्सर्गः यावत्परमेश्वरस्यईक्षणं तावत्पितृपुत्रादिरूपेणनित्यशःवर्तते अथप्रलयमाह मयाका
लात्मनाब्रह्मांडंव्याप्यमानंसत् भुवनैःसह प्रलयायकल्पते तत्प्रकारमाह शरीरंअन्नेलीयते अन्नंधानासुलीयते ताःभूमौ॰सा
गंधे॰सःअप्सु॰ताःरसे॰सःज्योतिषि॰ तत्रूपे॰ तत्वायौ॰सःस्पर्शे॰ सःअंबरे॰ तत्शब्दे॰ इंद्रियाणिराजसाहंकारे॰ देवताःमनश्च
सात्विकाहंकारे॰ शब्दःअहंकारे॰सःमहति॰महान्गुणेषु॰गुणाःप्रकृतौ॰ साकालेन एकीभूयतिष्ठति कालःमायाप्रवर्तकेमहापुरु
षे सः मयि आत्मनि आत्मातु आत्मस्थएवनान्यत्रलीयते एवंविचार्यमाणस्यपुंसःमनसिवैकल्पिकोभ्रमः कथंतिष्ठेत् यथा
व्योम्निअर्कोदयेतमः एषसांख्यविधिःप्रोक्तः संशयग्रंथिभेदनः प्रतिलोमानुलोमाभ्यांपरावरदृशामया २८ इत्येकादशेचतु
र्विंशतितमः २४ श्रीभगवानुवाच हेउद्धवविभक्तानांगुणानांमध्येपुमान्येनगुणेनयादृशोभवेत् तन्निबोध तत्रसत्ववृत्ती
राह शमःदमःविवेकःतपःसत्यंदयाइत्यादि रजोवृत्तीःअभिलाषः व्यापारःतृष्णा गर्वः भेदबुद्धिः यशःप्रीतिः इत्यादि अथतमो-
वृत्तीराह क्रोधःलोभःहिंसा याञ्चा दंभःकलहःशोकमोहौ निद्राइ॰ एताःगुणवृत्तयोवर्णिताःअथसन्निपातंशृणु हेउद्धव अहंम
मेतियाधीः अयंसन्निपातोज्ञेयः किंच मनआदिभिः योव्यवहारः सोपिसन्निपातःअपिच असौपुमान् धर्मार्थकामेषु यदास्थितो- २५
भवति तदाअयंत्रिषुनिष्ठारूपः सन्निपातोज्ञेयःकिंच यदाकाम्यधर्मेपुंसःनिष्ठाभवति तथागृहेएवसक्तःसन्स्वधर्मेनिष्ठेत सोपिस

न्निपातः अथकेवलसत्त्वयुक्तंपुरुषं शमादिभिः अनुमीयात् रजोयुक्तंकामादिभिः॰ तमोयुक्तंक्रोधाद्यैः॰ किंच पुमान् निरपेक्षः सन् यदामां भजति तंपुरुषंस्त्रियंवासत्त्वप्रकृतिंविद्यात् यदा आशिषः आशास्य मां भजेत् तं रजःप्रकृतिंविद्यात् यदाहिंसांउद्दिश्य मांयः भजेत् तंतमःप्रकृतिं विद्यात् हेउद्धव एतेंगुणाः ३ जीवस्यैवनमे अतस्तैः सएवबध्यते नाहं किंच यदासत्त्वगुणः इतरौज येत् तदापुमान् सुखादिभिर्युज्येत अपिच यदारजः इतरौजये॰ तदापुमान् दुःखादिनायुज्येत किंच यदातमः इतरौज॰ तदापुमान् शोकहिंसादिभिर्युज्येत किंच यदाचित्तप्रसन्नता इंद्रियोपरतिः मनःनिःसंगं भवेत् तदासत्त्वंउद्रिक्तं विद्धि किंच यदाकर्मणाविक्षिप्तधीः इंद्रियाणांअस्वास्थ्यं मनोभ्रांतं भवेत् तदाउत्कटंरजः विद्धि किंच यदाचित्तंसीदत् विलीयेत मनोऽपिनष्टंखेदस्त्व भवेत् तदाउत्कटंतमः विद्धि किंच सत्त्वोद्रेके देवबलं वर्धते तथारजउद्रेके दैत्यानांबलंव॰ तथातमउद्रेके रक्षसां बलं वर्धते अथगुणेभ्यः अवस्थाभेदमाह सत्त्वात् जंतोः जागृतिंवि॰ रजसास्वप्नं॰ तमसानिद्रांवि॰ त्रिषु एकरूपं यत्तुरीयं तत् तत्त्वं विद्यात् किंच ब्राह्मणाः सत्त्वेनऽपरि २ गच्छंति तमसातु अधः २ गच्छंति रजसामनुष्याएवभवंति किंच सत्त्वे मृताः स्वर्यांति रजसिमृताः नृलोकं तमसि मृताः निरयं निर्गुणाः मामेवयांति किंच दास्यत्वेन कृतं कर्मसात्त्विकम् संकल्प्य कृतं राजसं हिंसोद्देशेन कृतंतामसंज्ञेयम् किंच आत्मविषयकंज्ञानंसात्त्विकं वैकल्पितं यद्राजसम् प्राकृतंज्ञानंतामसम् मन्निष्ठंज्ञानंनिर्गुणंज्ञेयम् वनंतु सात्त्विकोवासः ग्रामवासः राजसः द्यूतगृहवासः तामसः मद्गृहवासः निर्गुणः असंगीकर्तासात्त्विकः रागांधः राजसः अनुसंधानशून्यः तामसः मदेकशरणः निर्गुणः अध्यात्मिकीश्रद्धासात्त्विकी कर्मश्रद्धाराजसी अधर्मश्रद्धातामसी मत्सेवायांश्रद्धानिर्गुणा किंच पथ्यंपूतंयद्भक्ष्यादिनत्सात्त्विकम् इंद्रियप्रियंतद्राजसम् आर्तिदाशुचिनामसं किंच आत्मोत्थंसुखंसात्त्विकं विषयोत्थंराजसम् मोहदैन्योत्थंतामसं मदाश्रयंनिर्गु

ओ॰१ दैन्यकरं अशुद्धं च॰

यां द्रव्यदेशफलकालादि सर्वो भावः त्रिगुणात्मक एव न केवलं एष एव किंतु यावंतः पुरुषाव्यक्ताधिष्ठिताः दृष्टश्रुतादिभावाः ते सर्वे त्रिगु
णात्मका एव एताः गुणकर्मनिबंधनाः संसृतयः येन जिताः सः भक्तियोगेन मन्निष्ठः सन् मोक्षयोग्यो भवति तस्मात् इमं नृदेहं लब्ध्वा-
विषयसंगं विनिर्धूय विवेकिनः मां भजंतु किंच निःसंगः विद्वान् मां भजेत् तथा त्रिगुणान् जयेत् एवंभूतो यः सः लिंगशरीरं हित्वा मां प्रा
प्नोति तथा मयैव ब्रह्मणा पूर्णः सन् बहिर्विषयभोगेन अंतः तत्स्मरणेन न चलेत् इति ३५ इत्येकादशे पंचविंशः २५ श्रीभगवानु
वाच हे उद्धव पुमान् इमं नृदेहं लब्ध्वा भक्तिलक्षणधर्मे स्थितः सन् वर्तनेन तर्हि मां प्राप्नोति किंच गुणमयी या जीवयोनिः तया विनिर्मु
क्तः पुमान् गुणेषु वर्तमानोपि तैः संगं नाप्नोति तथापि असतां संगं न कुर्यात् यतः तदनुगः अंधे तमसि पतति अंधानुगांधवत् अत्रेति-
हासमाह ऐलः सम्राट् उर्वशीवियोगात् मुह्यन् आत्मानं हित्वा यांतीं तां हे जाये हे घोरे तिष्ठ तिष्ठेति विक्लवो भूत्वा विलपन् कामान् जुष
न् गतागतरात्रीः अजानन् कदाचित् निर्विण्णः सन् इमां गाथां अगायत् ऐलोवाच अहो तया गृहीतकंठस्य मे मोहविस्तारः पश्य
त यतो मया इमे दिनरात्रिरूपाः आयुःखंडाः न स्मृताः किंच अनया वंचितः सन् अहं सूर्यास्तोदयौ न वेद अहो मे आत्मसंमोहः येन मोहे
न अयं चक्रवर्ती मद्देहः क्रीडामृगवत् स्त्र्यधीनः कृतः किंच चक्रवर्तिनं मां तृणमिव हित्वा यांतीं तां नग्नः उन्मत्तवत् रुदन् अनु अगमम्
किंच योऽहं खरवत् पादताडितोऽपि तां अन्वगमम् एवंविधस्य मे प्रभावः तेजः ईशत्वं वा कुतः स्यात् किंच यस्य मनः स्त्रीभिः हृ
तं तस्य विद्या तपः सन्न्यासादिभिः किम् किंच योऽहं ईश्वरत्वं प्राप्य स्त्रीभिः गोखरवत् जितः अतः स्वार्थे अज्ञं मां धिक् अहो कष्टम्
तस्याः अधरासवं बहुकालं सेवतः कामः नाद्यापि तृप्यति पुंश्चल्या हृतं मे चित्तं हरिं ऋते कोऽन्यो मोचयितुं शक्तोऽस्ति किंच उर्व- २६
श्या यथार्थवचनेन बोधितस्यापि मे मनोगतमोहः न गच्छति किं कार्यम् अतः कामिनां अस्माकं किमेतया अपकृतम् अतोऽहमे
ओ· ५ जीवोपाधिः

व अपराधी अस्मि किंच अयमपि मलिनकायः क्व तत्र सौमनस्यादिगुणाः क्व परंतु तत्र अध्यासः अविद्याकृतः तत्र ममत्वमपि परि
कल्पितमित्याह अयं देहः पित्रोः किं वा स्त्रियः वा स्वामिनः अग्नेर्वा गृध्रयोर्वा एवं यः न निश्चीयते तत्र अमेध्ये विषज्जते तदाह अहो
सुभद्रं स्वनसं सुस्मितं च मुखं स्त्रियाः इति परंतु त्वङ्मांसरुधिरादिविशिष्टे देहे रमतां पुंसां कृमीणां च कियदंतरम् अतः स्त्रीषु स्त्रै
णेषु च संगं न कुर्यात् यतः विषयेंद्रियसंयोगात् मनः क्षुभ्यति किंच अदृष्टाश्रुतपदार्थात् मनः क्षोभः न जायते इंद्रियाणि नियच्छ
तः पुंसः स्थिरं सत् मनः शा॰ ॰ति अतः स्त्रीषु स्त्रैणेषु इंद्रियैः संगो न कार्यः यतः षड्वर्गः विदुषामपि अविश्रब्धः मादृशां किं वक्तव्यम्
श्रीभगवानुवाच एवं ॰राजा गायन् सन् उर्वशीलोकं हित्वा आत्मनि मां प्राप्य उपारमत् अतः दुःसंगं हित्वा सत्सु सज्जेत सं
तः एतस्य व्यासंगं छिंदंति स॰॰लक्षणमाह मच्चित्ताः समदर्शिनाः निरहंकाराः एवं भूताः संतः इति तेषु मत्कथाः नित्यं संभवंति ताः
जुषतां अघं प्रपुनंति तायेश्शृण्वंति गायंति ते मयि भक्तिं विंदंति मयि भक्तिं लब्धवतः साधोः किमपि नावशिष्यते यथा अग्निं श्रि
तस्य शीतभयम् तमः नश्यति तथा साधून् सेवतः पुंसः कर्मादिजाड्यम् आगामि संसारभयम् तन्मूलमज्ञानं च नश्यति किंच अ
त्र घोरे भवाब्धौ उच्चनीचयोः गच्छतां परमाश्रयः संत एव अप्सु मज्जतां नौरिव किंच प्राणिनां प्राणाः अन्नम् आर्तानां शरणम
हम् नृणां प्रेत्य धर्मः वित्तं यथा तथा संसारपातात् बिभ्यतः पुंसः शरणं संत इति किंच संतो दिशंति चक्षूंषि बहिरर्कः समुत्थितः दे
वता बांधवाः संतः संत आत्माहमेव च वैतसेनस्ततोप्येवमुर्वश्यालोकनिःस्पृहः मुक्तसंगो महीमेतामात्मारामश्चचारह २६
इत्येकादशे षड्विंशोऽध्यायः २६ उद्धव उवाच हे कृष्ण क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभो यस्मात्त्वां ये यथार्च
ति सात्वताः पुरुषर्षभ १ किंच एतदेव नृणां निःश्रेयसमिति नारदादयः वदंति तथा त्वयापि ब्रह्मणे उपदिष्टम् सः स्वपुत्रेभ्यः भृ

ओ॰५ अविश्वसनीयः, ओ॰२ पुरूरवाः

गवादिभ्यः आह तथा भवः देव्यै आह किंच एतत् वर्णानामाश्रमाणां स्त्रीशूद्राणां च उत्तमं श्रेयः साधनं मन्ये अतः इदं मे ब्रूहि श्रीभ
गवानुवाच हे उद्धव कर्मकांडस्य अंतो नास्ति तथापि संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि तत्र मे पूजाविधिः वैदिकः तांत्रिकः मिश्र इति त्रिधा
तेषु इष्टेन मां पूजयेत् तदाह अथ पुरुषः द्विजत्वं प्राप्य यथा यजेत तथा शृणु प्रतिमा भूम्यग्निसूर्यजलहृदयद्विजेषु मां अर्चेत् आ
दौ दंतान् संशोध्य स्नानं कृत्वा ततः मृदादिस्नानं कुर्यात् ततः संध्यादि कर्माणि कृत्वा ततः संकल्प्य मां पूजयेत् अर्चाभेदमाह शै
ली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती मनोमयी मणिमयी प्रतिमाऽष्टविधा स्मृता तत्र प्रतिमा चलाचलेति द्विधा तत्र स्थिरायां-
आवाहनविसर्जने न स्तः चलायां विकल्पः भूमौ तु द्वयमपि लेप्यायां लेख्यायां च मार्जनं अन्यत्र स्नानम् किंच प्रतिमायां स्नानादि
कारणं मे प्रियम् भूमौ तत्त्वन्यासः वन्हौ हविः सूर्ये उपस्थानादि जले तर्पणादिना यजनम् किंच श्रद्धया भक्तेन दत्तं वार्यपि मे प्रियम्
अभक्तदत्तं भूर्यपि मे तोषाय न स्यात् अथ कर्ता शुचिः सन् कुशासने उपविश्य प्रागुदङ्मुखः संमुखो वा कृतन्यासः सन् कृत-
न्यासां प्रतिमां संशोध्य कलशादि पात्राणि निधाय चंदनाक्षतादिभिः संपूज्य तदद्भिः द्रव्याणि प्रोक्ष्य ततः पाद्यार्घाचमनीया
र्थ पात्रत्रयं आसाद्य हृच्छीर्षशिखामंत्रैः क्रमेणाभिमंत्र्य ततः सर्वाणि गायत्र्या अभिमंत्रयेत् ततः भूतशुद्ध्यादि कृत्वा स्व-
देहे हृत्पद्मस्थां श्रीनारायणमूर्तिं ध्यात्वा तां मानसोपचारैः संपूज्य ततः प्रतिमादिषु तां स्थाप्य पूजयेत् तदाह पाद्याद्युपचा-
रान् प्रकल्प्य धर्मादिनवभिः मदासनं कल्पयित्वा तत्र अष्टदलपद्मं प्रकल्प्य तत्र सुदर्शनाद्यायुधानि तथा नंदसुनंदग
रुडादि पार्षदान् तथा दुर्गागणेशव्यासविष्वक्सेनगुरुलोकपालान् प्रतिमासंमुखान् स्वेस्वे स्थाने विधाय पूजयेत् ततः

चंदनोशीरादिवासितैर्जलैः मां विभवे सति स्वर्णघर्मानुवाकमहापुरुषविद्यापुरुषसूक्तादिमंत्रैः स्नापयेत् तथा वस्त्रो

ओ॰५ स्वर्णादिमयी॰ ओ॰७ जलमपि॰

पवीताभरणादिनामां अलंकुर्वीत पाद्यं आचमनीयं गंध पुष्पाक्षतादि मे दद्यात् तथा गुड पायस सर्पींषि शष्कुल्यापूपमोदकान् संयावदधिसूपांश्च नैवेद्यं सति कल्पयेत् तथा अभ्यंगादि गीत नृत्यादि च उत्सवे नित्यं वा कुर्यात् अग्नावपि पूजाप्रकारमाह वि धिना कुंडं निर्माय तत्राग्निं स्थाप्य अन्वाधाय परिसमूहनादि कृत्वा तत्र मां ध्यायेत् तदाह शंखाद्युपलक्षित चतुर्भुजं किरीटा- दियुतं श्रीवत्स कौस्तुभादिभिर्युतं एवंभूतं मां ध्यायन् सन् अभ्यर्च्य समिधः प्रास्य आज्यभागावाघारौ च हुत्वा ततः मूलमं त्रेण पुरुषसूक्तेन च प्रत्यृचं हुत्वा धर्मादिभ्यश्च नाममंत्रैर्हुत्वा स्विष्टकृतं कुर्यात् ततः वन्हिस्थं मां पूज्य नत्वा ततः पार्षदेभ्यो बलिं दत्वा देवाग्रे मूलमंत्रं जपेत् ततः आचमनं दत्वा शेषं विष्वक्सेनाय प्रकल्प्य तांबूलं दत्वा पुष्पांजलिं दद्यात् ततः मत्कथाश्र वणादि कृत्वा स्वस्थो भवेत् ततो मां स्तोत्रैः स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वदन् मम पादौ बाहुभ्यां गृहीत्वा मत्पादयोः शिरः कृत्वा प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युग्रहार्णवात् इत्युक्त्वा नमेत् ततः निर्माल्यं शिरसि धृत्वा विसर्जयेत् किंच उक्तासु प्रतिमासु यत्र श्रद्धा त त्र मां अर्चयेत् यतः सर्वत्राहं स्थितः एवं यः अर्चेत् सः इहामुत्र सिद्धिं प्राप्नोति किंच हे उद्धव यः मंदिरं कृत्वा तत्र मूर्तिं स्थाप्य तत्र पुष्पोद्यानादि करोति तथा पूजादीनां प्रवाहार्थं क्षेत्रापणपुर ग्रामान् ददाति सः मत्सार्ष्टितां इयात् किंच फलमाह प्रतिष्ठया सार्वभौमं दानेन भुवनत्रयम् पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियात् किंच एवं यः निष्कामत्वेन मां यजेत् सः भक्ति योगं लब्ध्वा मां विंदति यः स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत सुरविप्रयोः वृत्तिं स जायते विड्भुक्वर्षाणामयुतायुतम् कर्तुश्च सारथेर्हेतो रनुमोदितुरेव च कर्मणां भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसि तत्फलम् ५५ इत्येकादशे सप्तविंशः २७ श्रीभगवानुवाच परस्वभाव कर्माणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत् विश्वमेकात्मकं पश्यन् प्रकृत्या पुरुषेण च किंच यः पुमान् परस्वभावकर्माणि प्रशंसति निंदति च सः स्वार्थात्

ओ॰ १ ज्ञाननिष्ठालक्षणात्

भ्रश्यति नदाह यथाइंद्रियगणे निद्रापन्ने सति जीवः स्वप्नरूपां मायामाप्नोति तद्वत् द्वैताभिनिवेशी पुमान् स्वरूपभ्रंशं प्राप्नोति किंच
अवस्तुनः द्वैतस्य मध्ये भद्रमभद्रं वाकिम् इदं सर्वं अनृतम् तर्हि देहादीनां भयहेतुत्वं कथं तत्राह यथाप्रतिबिंबप्रतिध्वन्याभासाःमि
थ्यापि अर्थकारिणो भवंति एवं देहादिभावः आमृत्यु भयं यच्छंति किंच इदं विश्वं ईश्वर एव सृज्यते सृजति प्रभुः त्रायते त्राति विश्वा
त्मा ह्रियते हरतीश्वरः अतः आत्मनः अन्यत् किमपि नास्ति इदं दृश्यं तु मायाकृतं विद्धि एतत् मदुक्तं विद्वान् कमपि न निंदति न च स्तौ
ति लोके समः सन् सूर्यवत् चरति अतः प्रत्यक्षानुमानादिभिः इदं आद्यंतवत् ज्ञात्वा निःसंगः विचरेत् उद्धव उवाच हे ईश-
इयं संसृतिः नात्मनः न देहस्य यतः तयोः चिज्जडत्वात् मा भूत् द्वयोरपि तत्राह उपलभ्यते तर्हि इयं कस्य स्यात् तद्वद श्रीकृष्ण
उवाच हे सखे आत्मनः यावत् देहादिसंबंधः तावत् मिथ्यापि संसारः स्फुरति किंच अर्थे ह्यविद्यमानेपि संसृतिर्न गच्छति स्व
प्ने अनर्थागमवत् किंच अहंकारलक्षणदेहादिसंबंध एव संसारालंबनं इत्याह तद्यथा शोकहर्षादयः जन्ममृती च अहंकारस्य ना
त्मनः अथ संसारनिवृत्त्या मुक्तिमाह हे उद्धव इदं अहंकारकृतं संसारादि ज्ञानासिना छित्त्वा ऽतृष्णः सन् मुनिः विचरति तदेव ज्ञानमा
ह यदस्य कारणं प्रकाशकं च ब्रह्म तदात्मकमेवेदं विश्वम् इत्येवं वेदतपआदिसाधनैर्जायते यो विवेकः तज्ज्ञानमिति अत्र दृष्टांतः
यथा स्वर्णमध्ये कटकादिना विकार्यमाणमपि आद्यंतयोरस्ति तदेव सत्यं तथा अस्य कारणभूतः अहमेव न मत्तः पृथग्विश्वमि
ति किंच गुणात्मकं जगत् इदं येन तुर्येण व्याप्तं संप्रकाशते तदेव सत्यं ब्रह्मेति किंच इदं विश्वं ब्रह्मकार्यभूतत्वात् ब्रह्मैव भाति ब्र
ह्म तु स्वतः सिद्धम् एवं देहादेः आत्मतत्त्वनिरासेन आत्मविषयं संदेहं छित्त्वा स्वानंदतुष्टः सन् इंद्रियादिभ्यो निःसंगः भवेत् अथ निरासमा २८
ह वपुः आत्मा न पार्थिवत्वात् इंद्रियाण्यपि नात्मा अन्नोपष्टभ्यत्वात् तथा भूतमात्रादयोपि नात्मा जडत्वात् एवं मे स्वरूपं विचारयतः पुंसः-
ओ॰२ शुक्तिरजतादिः

समाहितेंद्रियैर्गुणैः कः उत विक्षिप्यमाणैर्दूषणं किं स्यात् रवेर्यथा गतागतैर्मेघैः न किमपि तथा किंच यथा नभः भूतानां रजोधू सरत्वादिभिः गतागतैर्गुणैर्न सज्जते न था रज आदिमलैर्बध्नोति तथापि यावत् मद्भक्तियोगेन मनः कषायो रागः निरस्येत तावद्विष यसंगो वर्ज्यः अत्र दृष्टांतः यथा रोगः अचिकित्सितः सन् वर्धते एवं सर्वसंगं मनः अविवेकिनं भ्रंशयति किंच ये अपक्वयोगिनः ते वि-घ्नैर्विहता अपि पूर्वाभ्यासबलेन जन्मांतरे योगं युंजंति न कर्मतंत्रम् अथच असौ जंतुः केनापि प्रेरितः सन् कर्म आमृत्यु कृत्वा क्रियते च विद्वांस्तु देहे स्थितोपि संसारं नाप्नोति निरभिमानत्वात् एवंभूतो यः तिष्ठंतमासीनमित्यादिविशिष्टं देहमपि न वेद यद्यपि विषया दिकं पश्यति तथापि तत्सत्यं न मन्यते किंच इदं देहादि आत्मनि अध्यासेन स्वीकृतं आसीत् तदेव ज्ञानेन निवर्तते आत्मा तु न केना पि रूपेण गृह्यते त्यजते च अतो नात्मनो विकारः अत्र दृष्टांतः यथा सूर्योदयः तमः हन्यात् न तु संदिग्धत्ते एवं आत्मविद्या पुरुषबुद्धेः अज्ञानं हन्यात् किंच एषः आत्मा निर्विकारः येन प्रेषिताः वागादयः चरंति अथ एवं एकरूपे आत्मनि यो विकल्पः सः मनसोपि भ्र म एव किंच यन्नाम आकृतिभिर्ग्राह्यं द्वैतं तत् मिथ्या एवं योगनिष्ठस्य विघ्नप्रतीकारमाह एवं योगं युंजतः पुंसः कायः यदि विघ्नैर्विह- न्येत तर्हि योगधारणा तप आदिना तान् दहेत् तत्र कांश्चिन्मन्ध्यानेन नामकीर्तनादिना वा दहेत् केचित् धीरा एवं उपायैः देहं सुकल्पं कृत्वा सिद्ध्ये युंजंति तेषां श्रमो व्यर्थ एव देहस्यानित्यत्वात् किंच योगं सेवतः पुंसः कायः समर्थश्चेत् तर्हि योगं हित्वा सिद्धिं न विश्वसे त् योगचर्यामिमां योगी विचरन्मदपाश्रयः नांतरायैर्विहन्येत निस्पृहः स्वसुखानुभूः ४४ इत्येकादशे अष्टाविंशोऽध्यायः २८

उद्धव उवाच सुदुष्करामिमां मन्ये योगचर्यामनात्मनः यथांऽजसा पुमान् सिध्येत्तन्मे ब्रूह्यंजसाऽच्युत १ हे कृष्ण मनो युंजतो योगिनः तदनिग्रहात् प्रायः क्लिश्यंति अतः ज्ञानिनः ते पादांबुजं सेवंते किंच अहो हे अच्युत दासेषु तव यत् अधीनत्वम् इदं नाश्च

ओ॰ ४ संस्कारादिना॰ ओ॰ ७ पूर्वमेवसत् घटादिष्वनर्नकरोति॰

र्यम् यतः त्वंसर्ववंद्योपिवानरैः सहसख्यंकृतवान् एवंभूतंत्वांकः नभजेत् हेकृष्णत्वत्कृतंउपकारंस्मरंतः कवयोपिब्रह्मायुषा-
पि आनृण्यंनाप्नुवंति यःत्वंबहिः गुरुरूपेण अंतः अंतर्यामिरूपेणनृणांविषयवासनांनिरस्यस्वंरूपंप्रकटयसि इत्युपकारः अतः
भक्तियोगंब्रूहि श्रीशुकउवाच एवंउद्धवेन पृष्टःश्रीकृष्णःप्रहस्यजगाद श्रीकृष्णउवाच हेउद्धवतेमद्धर्मान्वक्ष्यामि
यान् आचरन् मर्त्यः मृत्युंयजति तानेवाह हेसखेपुमान् मांस्मृत्वा मदर्थंसर्वकर्माणिकुर्यात् तथापुण्यान् देशान् मद्भक्ताचरिता-
निच आश्रयेत किंच मेपर्वयात्रामहोत्सवान् स्वयं अन्यैर्वाकारयेत् तथासर्वभूतेषु स्वात्मनिच स्थितंमामेवेक्षेत तथासर्वभूता
निमद्भावेनसत्कृत्य ब्राह्मणे पुल्कसेस्तेने अर्केविस्फुलिंगके अक्रूरे क्रूरेच यः समदृक् पंडितोमेमतः एवंनृषु ईश्वर दृष्टिं कुर्वतः
पुंसः साहंकाराः स्पर्धादयः नश्यंति किंच हसतःस्वान् तथादेहे अहं उच्चः अन्यःनीचः इति व्रीडांचहित्वा आश्वचांडालगोखरं-
भूमौदंडवत् प्रणमेत् एवंयावत्सर्वभूतेषु मद्भावः नोपजायते तावन्मांउपासीत एवंकुर्वतः पुंसः सर्वंब्रह्मात्मकमेव भवति किंच
सर्वोपायमध्ये ऽयमेव श्रेष्ठउपायः तमाह सर्वभूतेषुमन आदिवृत्तिभिर्मद्भावइति हेउद्धव एवंनिष्काममद्धर्मस्यवैगुण्यादिभि
र्नाशोनास्त्येव यतो मयासम्यक् निश्चितः किंच लौकिकोपियः व्यर्थः आयासः सःमयि अर्पितश्चेत् धर्म एवस्यात् किंपुनर्वक्त
व्यंमद्धर्मस्यनध्वंस इति किंच अत्रजन्मनिमर्त्यदेहेन अमृतंप्राप्नोतीतियत् एषाबुद्धिमतांबुद्धिश्चानुर्यंच हेउद्धव एवंब्रह्म वादस्य
संग्रहः समासव्यासतः सर्वोपितेउक्तः एवंतेउक्तंज्ञानंविज्ञायपुमान् मुच्यते किंच एतत्ज्ञानंयः अनुसंध्यात् सः ब्रह्म अधिगच्छ
ति अथयः एतत् मद्भक्तेषु प्रदद्यात् तस्य अहं आत्मानंददामि किंच यः एतत् शुचिज्ञानंपठेत् सः शुद्ध्येत यः एतत् नित्यंशृणुया २९
त् सः कर्मभिर्नबध्यते हेउद्धव त्वयाब्रह्मसमवधारितं किंतेमोहः शोकश्चगतः किं हेसखे एतत् त्वयादांभिकायनास्तिकाय-

शठायअभक्तायचनदीयताम् एतैर्दोषैर्हीनायब्रह्मण्यायप्रियायसाधवेब्रूयात् भक्तिश्चेत्शूद्राणांस्त्रीणांचब्रूयात् इदंज्ञा-
त्वाजिज्ञासोः ज्ञातव्यंनअवशिष्यते अमृतंपीत्वापातव्यंनावशिष्यते तद्वत् हेउद्धवज्ञानादौ यावान् धर्मादिलक्षणोर्थः तावान्
सर्वोपितेऽहमेव कुतःयदामर्त्यः त्यक्तसर्वकर्मात्मन्मेनिवेदितात्माभवतितदाअसौमेविचिकीर्षितोभवति ततःमोक्षंप्रतिप
द्यमानः मत्समानैश्वर्याययोग्योभवति श्रीशुकउवाच हेराजन् एवंसः दर्शितयोगमार्गःसन् कृष्णावचःश्रुत्वाबद्धांजलिः
रुद्धकंठःसन् चित्तंधैर्येणविष्टभ्यतच्चरणारविंदंशीर्ष्णास्पृशन् प्राह उद्धवउवाच हेकृष्णमेमोहमहांधकारः यःआसी
त्सः तवसन्निधानेनैवगतः तथात्वयादयालुनादासायमेविज्ञानमयोदीपः अर्पितः अतःकृतज्ञःपुमान्तेचरणंहित्वाकःअन्य
च्छरणंइयात् किंच यःयादवेषुस्नेहपाशः प्रसारितःसोऽपित्वयातत्वज्ञानशस्त्रेणछिन्नः अतःतेनमोऽस्तु प्रपन्नंमांयथात्व
च्चरणारविंदेरतिःस्यात्तथाशिक्षय श्रीभगवानुवाच हेउद्धवमदाज्ञयात्वंबदर्याश्रमंगच्छतत्रमेपादतीर्थेस्नाना-
दिना तथाअलकनंदादर्शनेननिष्पापःसन् वल्कलानिवसित्वाद्वंद्वसहः ज्ञानविज्ञानयुतःसन्मदनुशिक्षितंज्ञात्वामयिवाक्
चेतसीस्थाप्यमद्धर्मरतोभव ततःत्रिगुणात्मकगतीः अतिक्रम्यमांएष्यसि श्रीशुकउवाच एवंहरिणाउक्तःउद्धवःपरि
क्रम्यप्रणम्यपादयोःशिरोनिधायअश्रुकलाभिः तंन्यषिंचत् ततःकृष्णवियोगकातरःसन् तत्पादुकेमूर्ध्निधृत्वापुनःपुनर्नत्वा
ययौ ततःकृष्णंहृदिस्थाप्यबदर्याश्रमंगत्वातपःकृत्वाहरेर्गतिंअगात् यःइदंश्रीकृष्णेनभागवतायउक्तंज्ञानामृतंआसेव्यव
र्तेनेसःमुच्यतइतिकिंवक्तव्यंतत्संगात्जगदपिमुच्यते किंचईश्वरःस्वदासानांभवभयंहंतुभृंगवत्अमृतद्वयंउपजह्रे तत्रएकंज्ञानवि-
ज्ञानरूपंद्वितीयंउदधिजन्यंतद्रूभयंभृत्यवर्गान्अपाययत्तंकृष्णसंज्ञंनतोस्मि ४९ इत्येकादशेएकोनत्रिंशः २९ राजोवाच ततो

महाभागवतेउद्धवेनिर्गतेवनम् द्वारवत्यांकिमकरोद्भगवान् भूतभावनः १ किंच ब्रह्मशापोप संसृष्टे स्वकुले सति कृष्णः सर्वनेत्रा
णांप्रियांतनुं कथमत्यजत् तदाह यत्रतनौलग्नंनेत्रं स्त्रियः परावर्तयितुंनशेकुः तथाअर्जुनरथस्थंदृष्ट्वायुधिमृतास्तेतत्सारूप्यंप्रा
साः ननुकेनरूपेणअत्यजत् ऋषिरुवाच हेनृपततःदिविभुव्यंतरिक्षेउत्पातान् दृष्ट्वाकृष्णःयदूनाह श्रीकृष्णउवाच
हेयदुश्रेष्ठाः अत्रघोराःउत्पाताः दृश्यंते अतः अस्माभिः अत्रमुहूर्त्तमपिनस्थेयम् तस्मात् स्त्री वृद्धाबालाः इतः शंखोद्धारं यांतु
वयंतुयत्रप्रत्यक्सरस्वतीतत् प्रभासंयास्यामः तत्रस्नात्वा उपोष्य शुद्धाः संतःदेवताः स्नानादिनाब्राह्मणांश्चगोभूहिरण्यादि-
भिः पूजयिष्यामः अयंविधिःअरिष्टघ्नोस्ति किंच इदंमंगलायनमस्ति एवंकृष्णवचःश्रुत्वायदवोनौभिः अब्धिंउत्तीर्यरथैःप्रभा
संययुः तत्र भगवदुक्तंसर्वंश्रेयःसाधनंचक्रुः ततःतत्रमैरेयकंमद्यंपीत्वादैवभ्रंशितधियःबभूवुःततःमद्यपानमत्तानांकृष्णमा
यामूढानांतेषांकलहःअभूत् ततः ते आततायिनःसंतःधनुरसिभल्लगदादिभिः युयुधुः चलत्पताकैः रथकुंजरादिभिःखरोष्ट्रा-
दिभिश्चमिथःमिलित्वाशरैःन्यघ्नन् वनेगजाः दंतैरिवेतितत्प्रपंचयति युधिप्रद्युम्नसांबौ अक्रूरभोजौअनिरुद्धसात्यकीसुभ-
द्रसंग्रामजितौ गदौसुमित्रसुरथौ अन्येचयेनिशठोल्मुकादयःसहस्रजिच्छतजिद्भानुमुख्याःएतेमिथः मिलित्वाजघ्नुःततःदा-
शार्हादयः अर्बुदश्रूरसेनादयश्च एते सौहृतंहित्वाजघ्नुः पुत्राःपितृभिः अयुध्यन् भ्रातरोभ्रातृभिरित्यादिमित्राणिमित्रैःएवं
सर्वेन्यघ्नन् एवंशरधनुःशस्त्रेषुनष्टेषुएरकाःजगृहुः ताःवज्रकल्पा अभवन् ततस्तैस्तैस्तेकृष्णेनवार्यमाणा अपितमेवबलरामंच
जघ्नुःअथतावपिक्रुद्धौएरकामुष्टिरूपौपरिधौउद्यम्यतान् जघ्नतुःततःतेषांस्पर्धानिमित्तोयःक्रोधोजातःसःकुलंक्षयंनिन्येवैणवोग्नि ३०
र्यथावनम् एवंसर्वेषुनष्टेषुकृष्णः भुवोभारःगतःइतिमेने ततोरामःअब्धितीरे पौरुषंयोगंआस्थायआत्मनिआत्मानंसंयोज्यभूर्लोकंजहौ
ओ॰७ मदिराविशेषंमधुरसं॰ ओ॰५ कृष्णभ्राताएकःतत्पुत्रःएकः

एवं रामनिर्याणं दृष्ट्वा कृष्णः भूतले पिप्पलमासाद्य चतुर्भुजं रूपं श्रीवत्सांकं घनश्यामं पीतांबरयुतं नीलकुंतलमंडितं स्फुरन्मक
रकुंडलं कटिसूत्रादिभिर्विराजितं कौस्तुभयुतं वनमालया स्वायुधैश्च युतं रूपं धृत्वा दक्षिणे ऊरौ पंकजारुणं वामपादं कृत्वा आ
सीनः ततः मुशलावशेषो यः खंडः कृतेषु लुब्धको जरा मृगास्याकारं तच्चरणं विव्याध मृगशंकया ततः समीपमागत्य चतुर्भुजं तं
दृष्ट्वा कृतापराधः भीतः सन् तच्चरणयोः पतित्वा आह हे कृष्ण अजानता मया इदं कृतम् तत् क्षंतुमर्हसि किंच हे कृष्ण यस्य ते स्म
रणं नृणां पापापहं एवं भूतस्य ते मया असाधु कृतं अतः पाप्मानं मां जहि एवं कृते पुनः अहं सदतिक्रमं न[illegible]र्यां किंच हे कृष्ण यस्य ते मा
याचरितं ब्रह्मादयः न विदुः एवं भूतं त्वां पापिष्ठा वयं कथं वर्णयामः अतो मां जहि श्रीभगवानुवाच हे जरे त्वं मा भैः उत्तिष्ठ अयं का
मः मयैव कृतः मदाज्ञया [illegible]र्गं याहि एवं कृष्णेना[illegible]सः तं परिक्रम्य नत्वा विमानेन दिवं ययौ एतर्हि दारुकः कृष्णमार्गमन्विच्छन् तु
लसिकामोदं वायुमाघ्राय तन्मार्गं ज्ञात्वा अभिमुखं ययौ तत्र आयुधैः वृतं अश्वत्थमूले कृतासनं कृष्णं दृष्ट्वा बाष्पलोचनः सन् दारुकः र
थादुत्तीर्य त[illegible]दयोः पपात [illegible] हे प्रभो ते चरणांबुजं अपश्यतः मे दृष्टिः तमसि प्रविष्टा अ[illegible]ः अहं दिशः न जाने शांतिं न लभे एवं
सूते ब्रुवति सति सांश्वध्वजो रथः खं उत्पपात तमनु आयुधानि अगच्छन् तेन विस्मितं सूतं कृष्णः आह हे दारुक त्वं द्वारकां गत्वा ज्ञा
तीनां मिथो निधनं संकर्षणस्य निर्याणं मद्दशां च बंधुभ्यो ब्रूहि द्वारकायां च न स्थेयं भवद्भिः त्वरहितबंधुभिः मया त्यक्तां यदुपुरीं समु
द्रः प्लावयिष्यति अतः सर्वे स्वस्वपरिग्रहं नः पितरौ च गृहीत्वा अर्जुनेनाविताः संतः इंद्रप्रस्थं गमिष्यथ हे सूत त्वं तु ज्ञाननिष्ठः सन् म
न्मा[illegible]रचनां एतां विज्ञाय उपशमं व्रज इत्युक्तः स तं परिक्रम्य नमस्कृत्य पुनःपुनः तत्पादौ शीर्ष्ण्युपाधाय दुर्मनाः प्रययौ पुरीम् ५० इ
त्येका॰त्रिंशः ३० श्रीशुक उवाच अथ तत्रागमद्ब्रह्मा भवान्या च समं भवः महेंद्रप्रमुखा देवा मुनयः सप्रजेश्वराः १ तथा पितृगं
धर्वविद्याधरोरगचारणयक्षरक्षःकिन्नराप्सरोद्विजाः एते सर्वे भगवन्निर्याणं द्रष्टुं शौरेः जन्मकर्माणि गायंतः प्रासाः संतः विमानाव-

लिभिः नभः संकुलीकृत्य पुष्पवर्षाणि ववृषुः अथश्रीकृष्णः ब्रह्माणं इंद्रादींश्च वीक्ष्य आत्मनि आत्मानं संयोज्य पद्मनेत्रे न्यमीलयत्
किंच लोकाभिरामां स्वतनुं आग्नेय्या योगधारणया अदग्ध्वैव स्वं धाम विवेश तदा दिवि दुंदुभयः नेदुः स्वात्सुष्पाणि पेतुः तदनु सत्यधर्म
धृतिकीर्तिश्रियः भूमेः ययुः ततः ब्रह्मादयः स्वधामनि विशंतं कृष्णं अदृष्ट्वा विस्मिता आसन् अत्र दृष्टांतः यथा सौदामिन्याः गतिर्मर्त्यैर्न
लक्ष्यते तथा कृष्णस्य दैवतैः ततो ब्रह्मादयः हरेः योगगतिं दृष्ट्वा तां प्रशस्य स्वं स्वं लोकं ययुः हे नृप शस्य इयं जननादीहा एतत् माया
विडंबनं विद्धि यः इदं स्वयं सृष्ट्वा परिपाल्य संहृत्य स्वमहिम्ना उपरतः आस्ते किंच यः मर्त्येन यमलोकगतं गुरुसुतं आनीय तथा अस्त्र
दग्धं त्वां च ररक्ष तथा रुद्रं बाणयुद्धे जित्वा लुब्धकं स्वः निन्ये सः स्वरक्षणे असमर्थः किं इत्यादि एतां कृष्णपदवीं प्रातरुत्थाय कीर्तयेत्सः
तद्गतिं प्राप्नोति अथ दारुकः द्वारकां एत्य वसुदेवोग्रसेन पादयोः पतित्वा अस्रैः न्यषिंचत् तथा वृष्णीनां नाशं कथयामास तच्छ्रुत्वा ज
नाः शोकमूर्च्छिताः आननं घ्नंतः संतः यत्र ज्ञातयः शेरते तत्र जग्मुः ततः देवकी रोहिणी वसुदेवः च ते सुतौ अपश्यंतः संतः शोकार्ताः भूत्वा
प्राणान् जहुः स्त्रियः स्वपतीन् आलिंग्य चितां आरुरुहुः रामपत्न्यः तद्देहं आलिंग्य अग्निं विविशुः तथा वसुदेवपत्न्यः हरेः स्नुषाश्च कृ
ष्णपत्न्यः रुक्मिण्याद्याः अग्निं प्रविशन् ततः अर्जुनः कृष्णवियोगातुरः सन् आत्मानं कृष्णगीतैः सांत्वयामास ततः हतानां बंधूनां सां
परायिकं कारयामास ततः हरिणा त्यक्तां द्वारकां समुद्रः भगवदालयं वर्जयित्वा तदैव अप्लावयत् यत्र मधुसूदनः नित्यं सन्निहितः स
र्वमंगलमंगलः वर्तते अथ धनंजयः हतशेषान् स्त्री बाल वृद्धान् आदाय इंद्रप्रस्थं स्थापयित्वा वज्रं अभ्यषेचयत् हे राजन् ते पितामहाः
सुहृद्वधं श्रुत्वा त्वां वंशधरं कृत्वा सर्वे महापथं जग्मुः यः विष्णोः एतत् कर्माणि जन्म च कीर्तयेत् सः सर्वपापैः प्रमुच्यते इत्थं हरेर्भगवतो
रुचिरावतारवीर्याणि बालचरितानि च शंसितानि अन्यत्र चेह च श्रुतानि गृणन् मनुष्यो भक्तिं परां परमहंसगतौ लभेत २९ इत्येका ३१
दशे एकत्रिंशः ३१ अयं स्कंधः समाप्तः